

Pereinamojo laikotarpio teisingumas Ruandoje. Mushos kaimo bendruomenės susitaikymo iniciatyvų analizė*

Jakubas Naitis, Urtė

Pereinamojo laikotarpio teisingumas Ruandoje. Mushos kaimo bendruomenės susitaikymo iniciatyvų analizė*

Politologija, vol. 101, núm. 1, 2021

Vilniaus Universitetas, Lituania

Disponible en: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=694874061005>

DOI: <https://doi.org/10.15388/Polit.2021.101.4>

Esta obra está bajo una Licencia Creative Commons Atribución 4.0 Internacional.

Pereinamojo laikotarpio teisingumas Ruandoje. Mushos kaimo bendruomenės susitaikymo iniciatyvų analizė*

Transitional Justice in Rwanda: Analysis of Reconciliation
Initiatives in Musha Village

Urtė Jakubėnaitė urte.jakubenaite@tspmi.stud.vu.lt

Vilniaus universiteto Tarptautinių, Lietuva

Politologija, vol. 101, núm. 1, 2021

Vilniaus Universitetas, Lithuania

Recepción: 23 Febrero 2021

Aprobación: 27 Junio 2021

DOI: <https://doi.org/10.15388/Polit.2021.101.4>

Redalyc: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=694874061005>

Summary: Straipsnyje nagrinėjamos pereinamojo laikotarpio teisingumo iniciatyvos Mushos kaimo bendruomenėje Ruandoje. Darbo tikslas – išsiaiškinti, kaip vietos bendruomenė supranta susitaikymą, kokios iniciatyvos ten vykdomos, ir įvertinti, kiek jos yra efektyvios. Darbas remiasi etnografinio lauko tyrimo metu surinktais duomenimis. Jis pildo bendresnę pereinamojo laikotarpio teisingumo studijų literatūrą duomenimis apie bendruomenines susitaikymo iniciatyvas bei siauresnį Ruandos konflikto studijų lauką apie tai, kiek vietos bendruomenei pavyksta susitaikyti ir kaip ji pati suvokia ir vertina šį procesą.

Keywords: pereinamojo laikotarpio teisingumas, susitaikymas, žemiausio lygmens iniciatyvos, bendruomenė, Ruanda, Mushos kaimas, etnografinis lauko tyrimas.

Abstract: The article examines how reconciliation is perceived at the individual level. This particular case study analyses what types of reconciliation practices exist in Musha village and whether or not the inhabitants see it as effective ones. In an attempt to investigate the reconciliation definition from the local people's perspective and to observe their community-level experiences, ethnographic fieldwork in Rwanda has been conducted. This study reveals that locals understand reconciliation in the same way as the government authorities proclaim. Data gathered during this field trip indicate the significance of reconciliation as controlled by the national government. As a consequence, the people are not able, and at the same time, are not really concerned about rethinking reconciliation in other possible ways. Furthermore, this concludes the fact that the central authorities have become able to peacefully construct the narrative of forced reconciliation, while social exclusion in the country still robustly prevails.

Keywords: transitional justice, reconciliation, grassroots initiatives, community, Rwanda, Musha village, fieldwork.

Įvadas

Pereinamojo laikotarpio teisingumo (angl. transitional justice) studijos nagrinėja, kaip skirtingos visuomenės tvarkosi su praeities konfliktų paliktomis skriaudomis. Nuo įprasto teisingumo šis skiriasi gerokai platesniais tikslais – siekiu užtikrinti tvarią taiką, atkurti pasitikėjimą institucijomis ir vieni kitais, sutaisyti konfliktuojančias puses, vykdyti tolesnio smurto prevenciją ir pan.¹

Galime matyti, kad pereinamojo laikotarpio teisingumo studijų lauke daug mokslininkų dėmesio sulaukia Ruandos genocidas ir paskui

vykdytos susitaikymo praktikos. 1994 m. prasidėjusio didžiulio masto nusikaltimo žmonijai metu hutų etninės daugumos kontroliuojama vyriausybė ir kariuomenė per kelis mėnesius išžudė apie 800 000 tutsių etninės grupės Ruandos gyventojų ir tų, kurie priešinosi režimo propaguojamai ideologijai ².

Iš karto po šių įvykių nacionalinė valdžia kartu su tarptautine bendruomene ėmėsi priemonių teisingumui ir taikai šalyje užtikrinti. Bet kokio skirstymo etniniu pagrindu eliminavimą, „ruandiečių“ vienybę ir taiką bei kitus susitaikymo politikai būtinus komponentus ir oficialų diskursą reglamentuoja pagrindinis šalies dokumentas – Ruandos Respublikos Konstitucija ³. Negana to, valstybiniai susitaikymo barometro duomenys rodo, kad šiuo metu Ruanda yra 92,5 proc. susitaikiusi ⁴. Ilgą laiką šio lauko politiniai aspektai buvo nagrinėti pasitelkiant iš viršaus į apačią (angl. top down) metodą, kuris apima tik stambias valstybines iniciatyvas. Ruandos susitaikymo studijų kontekste daug dėmesio skiriama Jungtinių Tautų Saugumo Tarybos įkurtam Ruandos tribunolui, jo veiklos analizei ir (ne)efektyvumui iširti ⁵ bei gacaca⁶ teismų procesui. Šie, kaip pabrėžta, vertinami dviprasmiškai ⁷.

Bėgant laikui, pereinamojo laikotarpio teisingumo studijų lauke vis daugiau dėmesio imta skirti visuomeninėms (mikrolygmens) iniciatyvoms, kurios retai kada dera su nacionalinės valdžios ar tarptautinės bendruomenės propaguojamais makronaratyvais. Šie dažnai akcentuoja sudėtingą, viską apimantį, santykių, grįstų pasitikėjimu, pagarba ir bendromis vertybėmis, kūrimą arba kitaip – gilaus (angl. *thick*) susitaikymo siekį, o visuomenė į susitaikymą neretai žvelgia paprasčiau. Bent jau trumpuoju laikotarpiu jiems kur kas aktualesnis paviršinys (angl. *thin*) susitaikymas, kuris pabrėžia fizinį saugumą, sugyvenimą ir kylančių konfliktų taikių sprendimų būdų paiešką ⁸. Būtent todėl tarptautinės ar nacionalinės iniciatyvos neretai kertasi su vietos bendruomenių poreikiais ir yra laikomos dirbtinėmis, svetimomis ⁹. Naujausiuose Ruandos pokonfliktnės visuomenės tyrimuose taip pat galime matyti šios tyrimų krypties, dar kitaip iš apačios į viršų (angl. *bottom up*), stiprėjimą ir minėto akademinio lauko plėtimąsi ¹⁰.

Minėtų diskusijų kontekste šio darbo tikslas – patikrinti mažiausiame šalies vienetė vyraujančią susitaikymo supratimą, išsiaiškinti, kokios susitaikymo iniciatyvos taikomos ir įvertinti, kiek jos yra efektyvios. Norint atsakyti į pagrindinius darbe keliamus klausimus, šiame straipsnyje renkama nagrinėti Ruandos Mushos kaimo bendruomenės atvejį, o tam pasitelkiamas kokybinės atvejo studijos metodas. Darbas suskirstytas į penkias pagrindines dalis. Pirma dalis skirta teoriniam pagrindui, naujai susitaikymo mikrolygmens tyrimų bangai ir akademinėms diskusijoms pristatyti. Antroji straipsnio dalis apibendrins tyrimą taikomą metodą ir pristatys pasirinktą atvejį, duomenų šaltinius ir analizės įrankius. Trečiojoje dalyje bus aprašomi atlikto tyrimo rezultatai, o paskutinė dalis pateiks apibendrinančias išvadas, jų ribotumus bei autorės baigiamąsias rekomendacijas ateities tyrimams.

1. Teorinis analizės pagrindas

1.1. Susitaikymas

Siekiant suprasti susitaikymą, svarbu suvokti, jog nėra vieno ir visuotinai sutarto susitaikymo apibrėžimo dėl to, kad skirtingi tyrėjai skirtingai apibrėžia šią sąvoką. Susitaikymą sudėtinga tiek išmatuoti, tiek empiriškai ištirti¹¹. Pereinamojo laikotarpio studijų lauke Lietuvoje dirbanti dr. Lina Strupinskienė teigia, jog dažnai susitaikymo sampratos apibrėžtumo problema kyla iš to, kad nėra aišku, kur tiksliai yra „kažkur“. Turima omenyje, kad susitaikymas yra ilgas ir sudėtingas procesas, dėl to neaišku, kada mes jį galime identifikuoti kaip pasiektą ir įvykusį bei efektyvų. Taip atsitinka todėl, kad susitaikymui keliama reikalavimai vis dar labai skiriasi¹².

Dviejų krypčių – *iš viršaus į apačią* ir *iš apačios į viršų* – problematika yra viena daugiausia diskusijų kelianti susitaikymo studijų sritis. Čia neišvengiamai svarbi skirtis – valdžios ir (ar) lyderių ir visuomenės požiūris į susitaikymą ir į jo „teisingiausią“, „efektyviausią“ vykdymo būdą¹³. Individualus lygmuo dažniausiai kalba apie labai bendrą supratimą¹⁴. O politinio lygmens susitaikymo supratime svarbią reikšmę įgauna tokie momentai kaip kolektyvinės tiesos, bendros atminties turėjimas, atleidimo aktas¹⁵. Nepaisant to, iš centro kylančios susitaikymo iniciatyvos gali ne tik suaktyvinti politinių lyderių vaidmenį ar sprendimų priėmimą, bet ir tapti reguliacinio pobūdžio, inicijuoti teisinius susitaikymo mechanizmus, kurti politines institucijas bei organizuoti įstatymų leidybos procesus¹⁶. Moksliuose darbuose aptinkama *iš viršaus į apačią* „nuleisto“, o neretai ir „primesto“¹⁷ susitaikymo perspektyva. Tyrimai rodo, kad tai, kaip centrinė valdžia brėžia susitaikymą ir kaip visuomenė jį supranta, labai tikėtina, bus du gana skirtingi, o neretai atskirti, nepasitenkinimą ar net susiskaldymą kurstantys dalykai¹⁸. Svarbu paminėti, kad atsiranda vis daugiau darbų, kurie reikšmingai papildo šią svarbią, tačiau, jų teigimu, kartais pernelyg ribotą ir griežtą valdžios institucijų ir visuomenės priešpriešą. Šią dvilypę schemą, kurioje mažiau dėmesio skiriama nevyriausybiniams organizacijoms, religinėms bendruomenėms, privačioms bendrovėms ir kitoms „vidurio lygmens“ veikėjams arba jos „lieka nematomos“, kviečiama sušvelninti. Pabrėžiama, kad svarbu įtraukti ir analizuoti institucijų, esančių tarp valdžios ir visuomenės, veiklą. Ne išimtis ir Ruandos pokonfliktinio laikotarpio studijos¹⁹.

Darbuose, tiriančiuose žemiausiojo lygmens susitaikymą, galima matyti, kad mokslininkai dažnai įvardija dar vieną svarbią šių dviejų krypčių įtampą priežastį – tai dviprasmiški valdžios veiksmai. Viena vertus, *jie* atstovauja susitaikymo procesui ir jį skatina. Kita vertus, tuo pat metu diegia savo norimas idėjas, kaip, pavyzdžiui, Ruandoje – „vienybės ideologiją“, kuri savo priemonėmis slopina susitaikymui ir ilgalaikiai taikai būtiną saviraiškos laisvę bei mažina pliuralizmo ir pilietinės visuomenės

egzistavimo tikimybę²⁰. Laura ER, Blackie ir Nicki Hitchcotto atlikto kokybinio tyrimo metu išryškėjo, kad nacionalinė valdžios politika dėl vienybės ir susitaikymo įpareigoja piliečius palaikyti šios darbotvarkės principus. Respondentų atsakymuose apie susitaikymą buvo matyti dominuojantis motyvas „Mes – ruandiečiai“²¹. Ganėtinai prieštaringą vaizdą pateikia Chi Mgbako tyrimas, kuris rodo, jog respondentai iš centro kylančias susitaikymo iniciatyvas prilygina „smegenų plovimui“, kuris skatina žmones iškelti tautinį – ruandiečių – naratyvą aukščiau, tuo pat metu išsižadant savo etninio identiteto²².

Tyrimui pasirinktas Ruandos atvejis yra įdomus tuo, kad čia nacionalinės valdžios galios telkimo mechanizmas ir priemonės yra itin susiję su pereinamojo laikotarpio teisingumo priemonėmis. Susitaikymas čia yra ne tik iš centro kontroliuojama ir plačiai implementuojama ideologija, bet ir ilgainiui tapo laimėjusios pusės ir dabartinės valdančiosios partijos (RPF) įtakos išlaikymo priemone. Taigi šiandieninis šalies valdymas ir prezidento P. Kagame vyriausybės pastangos stipriai pasitelkia priešgenocidine istorija grindžiamos ir perkuriamos susitaikymo politikos bei „vienintelės ir tikrosios tiesos“ elemento plėtojimą. Nėgana to, studijos rodo, jog centrinės valdžios ne tik formuojamas, bet ir plačiai propaguojamas „susitaikiusios Ruandos“ įvaizdis yra įgyvendinamas, pasitelkus gana autoritarines priemones (pavyzdžiui, taikoma griežta cenzūra, istorijos politikos reguliavimas, stipri viešojo gyvenimo, veiklų kontrolė ir kt.)²³.

1.2. Šiame straipsnyje naudojamas susitaikymo apibrėžimas ir jo vertinimo kriterijai

Straipsnyje bus analizuojamas ne nacionalinės susitaikymo politikos ir jos iniciatyvų pagrindu²⁴, o natūraliai susikūrusios bendruomenės požiūris į susitaikymą. Svarbu pažymėti, jog telkiamasi į dalyvių perspektyvą, todėl atskiras dėmesys bus skiriamas tam, ką bendruomenė laiko susitaikymu, jo iniciatyvomis ir kaip ji pati jas vertina. Papildomi efektyvumo kriterijai remsis į bendresnę pereinamojo laikotarpio teisingumo literatūrą. Joje išskiriamus akademikų aspektus autorė papildė, jos nuomone, darbui reikšmingais tikslais, pastebėtais analizuojant kitus susitaikymo studijų tyrimus:

1. Iniciatyvos turi būti tęstinės, turėti visiems suprantamą logiką ir procedūras bei sistemingai vykstančias ir pagrįstai pasiteisinusias veiklas²⁵.
2. Iniciatyvų tikslai – sutaukiantys. Todėl veikiama preventyviai ir taikant teoretikų išskirtas praktines susitaikymo priemones: užtikrinant pozityvią ir tvarią taiką bei stereotipų nykimą, pasitikėjimo ir santykių bendruomenėje atkūrimą²⁶, atsiprašymą, atleidimą²⁷.
3. Galiausiai, tam turi būti pasitelkiamas į skirtingų grupių (Ruandos kontekste verta turėti omenyje etniškumo aspektą)

²⁸ interesus orientuotas ir konkrečias patirtis apimantis bei juos vienijantis būdas – įtraukimas ²⁹.

Apibendrinant yra svarbu suvokti, kad tiriamų praktikų poveikslas turi tenkinti autorės norą pasiekti kuo platesnę *jų tinklo įvairovę, turėtų vykti skirtingose platformose* bei atspindėti dviejų kryptių – *iš apačios į viršų ir iš viršaus į apačią* – nuolatinį tarpusavio „instrumentavimą“ ir abipusį iniciatyvų suderinamumą ³⁰. Galiausiai, susitaikymas bus traktuojamas kaip *procesas* ³¹, o ne galutinis tikslas.

2. Tyrimo metodologija

Tyrimo objektas – Mushos kaimo bendruomenė ir šiame kaime veikianti „Jaunimo sodyba“ (*Hameau des Jeunes*). Bus tiriamos čia veikiančios švietimo, socialinės, kultūros institucijos:

1. Aukštoji technikos mokykla (Ecole Technique St. Kizito Musha (ETSK)). Šioje privačioje kaimo mokykloje mokosi 318 mokinių (10–12 kl.). Mokomųjų dalykų kryptys: statyba, informacinės technologijos, kulinarija. Mokykloje dėsto 15 mokytojų.
2. Vaikų globos namai (gyvena 108 vaikai).
3. Vietinės bendruomenės iniciatyvos (mokinių ar mokytojų susibūrimai, tarybos, organizacijos, klubai, projektai, kultūriniai, sporto renginiai ir (ar) akcijos).
4. Pagrindinė mokykla (Duha Complex School). Šioje valstybinėje mokykloje mokosi 4 265 vaikai. Mokykloje dėsto 67 mokytojai.

Šis atvejis tyrimui pasirinktas dėl to, kad vietovė Ruandoje, kurioje yra Mushos kaimas, pagarsėjusi vienomis didžiausių žudynių Ruandos pilietinio karo metais (1990–1994 m.). Čia įkurta „Jaunimo sodyba“ – tyrimui palankus objektas, nes panašios sudėties gyvavo iki 1994 m. Genocido metu „Jaunimo sodyba“ buvo visiškai sunaikinta, o čia gyvenusi nemaža dalis vaikų ir darbuotojų buvo išžudyti arba priversti bėgti ir ilgus metus slapstytis. Režimo persekiotas ir tik per atsitiktinumą išgyvenęs sodybos įkūrėjas ir jo bendražygiai sugrįžo ir atkūrė „Jaunimo sodybą“, kurioje įvairaus pobūdžio veiklos sėkmingai vykdomos jau antrą dešimtmetį. Vietovėje taip pat įkurta valstybinė ir privati švietimo įstaigos. Aplinkiniame Mushos kaime gyvena įvairių amžiaus grupių atstovai, iš kurių nemaža dalis – vyresniojo amžiaus žmonės, tiesiogiai nukentėję nuo 1994 m. genocido ar prisidėję prie jo vykdymo. Pastatyta kaimo bažnyčia ir „Jaunimo sodybos“ koplyčia sudaro sąlygas išlaikyti tvirtą krikščioniškos religinės bendruomenės pagrindą ir reguliariai vykdyti bažnytines apeigas.

Pasitelkus kokybinę atvejo analizę, etnografinio pobūdžio lauko tyrime norėta išsiaiškinti: 1) Kaip vietiniai supranta susitaikymą? Kodėl? 2) Kokias susitaikymo iniciatyvas ir (ar) strategijas taiko? 3) Kaip jas vertina

patys ir kiek jos gali būti laikomos efektyviomis remiantis teoriniais susitaikymo kriterijais?

Kadangi pats tyrimo objektas ir jo analizės pobūdis suponuoja neišvengiamą aspektų įvairovę, tyrime naudota kokybinė duomenų analizė ir jos siūlomi skirtingi informacijos sisteminimo būdai bei šaltiniai buvo sujungiami, priderinti prie respondentų specifikos. Tyrimui reikalingi duomenys buvo renkami pritaikius netikimybinę atrankos strategiją. Pirminiam ir intuityviam susipažinimui su bendruomene, jos mikroklimatu, veiklomis, dokumentais buvo naudojamas sniego gniūžtės atrankos principas. Tačiau, norint išvengti pasikartojančios, vienkryptės informacijos vakuomo, analizė buvo papildyta duomenimis, kurių didžioji dalis gauti tikslinės atrankos būdu.

Tyrimas struktūruotas į dvi dalis. Pirmoji dalis – tai susipažinimo su bendruomene ir aprašomosios informacijos etapas. Antrojoje dalyje koncentruojamasi į empirinį darbo etapą. Jo metu buvo:

1) Atlikta 17 pusiau struktūruotų interviu³² su aktyviausiais vietos suaugusiais ir tarptautinės bendruomenės nariais bei 1 ekspertinis interviu su stebėtoju iš šalies³³.

1 lentelė. Informantų kategorijos

Kategorija	Kodas	Etninė priklausomybė
Mokiniai	1 gr.	Neatskleidžiama / nežinoma
Mokytojai	2 gr.	Neatskleidžiama / nežinoma
Ugdymo įstaigų administracijos darbuotojai	3 gr.	Neatskleidžiama / nežinoma
„Jaunimo sodybos“ darbuotojai / pagalbiniai žmonės*	4 gr.	Neatskleidžiama / nežinoma
Našlaičių namų vaikai	5 gr.	Neatskleidžiama / nežinoma
Tarptautinės bendruomenės atstovai	6 gr.	-
Kaimo gyventojai	7 gr.	Neatskleidžiama / nežinoma
Religinės bendruomenės atstovai	8 gr.	Neatskleidžiama / nežinoma

* Viena iš „Jaunimo sodybos“ darbuotojų negalėjusi susitikti atsisakė kalbėtis telefonu priežasčių neįvardijo tačiau į klausimus sutiko atsakyti raštu

Šaltinis: sudaryta autorės.

Pasitelkiant pusiau struktūruotus interviu su genocido įvykius išgyvenusiąja – senąja karta bei jaunimu, siekta surinkti konkrečią informaciją apie bendruomenėje vyraujančią susitaikymo suvokimą ir praktikas. Pokalbiai su tarptautinės bendruomenės atstovais buvo atlikti, siekiant minimizuoti šališkumo ir emocijų paveikto požiūrio tikimybę, gauti daugiau faktinės informacijos apie „Jaunimo sodybą“, įsivesti tyrimui aktualią laiko perspektyvą ir įvertinti galėjusio atsirasti pokyčio rezultatus. Norint dokumentuoti įvairių „Jaunimo sodyboje“ gyvenančių grupių patirtis ir suprasti gyvenimo toje bendruomenėje nuotaikas, tarpusavio santykius, į tyrimą buvo įtraukti našlaičių namų vaikai. Jų atveju, turint omenyje kalbos ir temos sudėtingumo diktuojamus ribotumus, interviu metodas apgalvotai pakeistas į vaikams priimtinesnį ir laisviau jiems išsireikšti padėjusį *H-T-P* projekcinių testų metodą.

2) Pasitelkus *H-T-P* projekcinių testų metodą, organizuota neformali veikla su „Jaunimo sodybos“ našlaičių namų vaikais. *H-T-P* „*Namas-Medis-Žmogus*“) projekcinė metodika leidžia kelti prielaidas, kokia yra tiriamųjų emocinė būklė, vidinė asmenybės struktūra, asmenybės raida,

santykių sistemos ypatumai, savęs vaizdo aspektai. Analizuojant piešinius, remiantis kokybine piešinio analize, sudaromos sąlygos ne nustatyti diagnozę, o veikiau kelti prielaidas dėl įvairių asmens funkcionavimo sferų (J. Lazovska, G. Gudaitė, 2010, 108). Tyrimo metu 5–10 metų vaikų buvo paprašyta nupiešti namą, medį, žmogų. Remiantis pagrindiniu tyrimo klausimynu, buvo parengtas supaprastintas ir patrumpintas šio klausimyno variantas, kurio klausimai užduoti vaikams. Į tyrimą integruoti vaikų piešiniai / atsakymai buvo analizuojami, remiantis A. Vengerio (2007) išskirtomis piešinių analizės diagnostinėmis metodikomis ir palyginti su šio darbo teorijos pasiūlytomis matavimo kategorijomis. Šitaip ne tik išplėstos piešinių analizės ribos, bet ir suteikta daugiau informacijai apdoroti skirtų kriterijų bei papildyti giluminių interviu metu surinkti duomenys. Stebint ir įsiliejus į nuotaikingus Mushos jaunimo kurtus muzikinius, tradicinių šokių pasirodymus ir išanalizavus vaikų piešinius, atsiskleidė, kad dauguma vaikų jaučiasi *gerai, yra drąsūs, mylimi, nuoširdūs, atviri, kontaktuojantys* – tai patvirtina plačiai vaizduojamos jų piešiamų žmonių rankos, pasirinktos spalvos³⁴. Jų „pasakojimuose“ atsispindėjo *stiprios religinės bendruomenės padėtas vertybinis pagrindas*. Nemaža dalis jų savo piešiniuose pasirinko vaizduoti savo gyvenamosios aplinkos pastatus, koplyčią. Ypač daug dėmesio skyrė vaismedžiams (platesnis komentaras pateikiamas išnašoje³⁵). Veiklos metu gauta ir išanalizuota 13 piešinių (žr. I priedą).

3) Suorganizuota atrinktosios grupės (angl. *focus group*) diskusija. Pritaikius grupinių diskusijų kaip vieno iš kokybinių tyrimų metodą, buvo siekta išsiaiškinti, ką techninės pakraipos mokyklos, kuri nebeturi atskiros istorijos mokymo kaip dalyko, vyresnieji moksleiviai (10–12 kl.) žino apie genocido įvykius, kaip jie supranta susitaikymą, kokias iniciatyvas pamini, kaip jas vertina. Stebint jų tarpusavio bendravimą, reakcijas, emocijas ir bendrą diskusijos toną buvo bandoma suprasti, ar mokiniai vieni kitais pasitiki, ar patogiai jaučiasi, ar gali laisvai kalbėti. Jaunuoliai buvo paprašyti papasakoti, koks yra jų ryšys su mokyklos administracija, mokytojais, užsienio partneriais. Taip pat buvo kalbėta apie vidinę mokyklos ir aplinkinio Mushos kaimo gyvenimo kasdienybę, tvyrančias nuotaikas, jų pačių saugumą, patirtis. Šios diskusijos trukmė – pusantros valandos. Keturi diskusijos dalyviai buvo pakviesti mokyklos direktoriaus, o atsirinkimo kriterijus, kurį jis įvardijo, – tai aktyvus jaunimas, priklausantis mokinių komitetui ir įsitraukiantis į kitas mokyklos veiklas, klubus. Vėliau su šiais mokiniais buvo reguliariai bendraujama ir kitomis dienomis. Pačių moksleivių iniciatyva tyrėja buvo pakviesta susitikti laisvu metu, leisti kartu laisvalaikį, stebėti vidinį mokyklos gyvenimą, dalyvauti antigenocido klubo susitikimuose ir veiklose. Šiuose, ganėtinai jautriuose dėl savo turinio ir tradicijų, susitikimuose, pasak moksleivių, gali dalyvauti tik klubo nariai. Todėl būtų galima teigti, kad atvykėlės „įsileidimas“ buvo ne tik parodyto dėmesio išraiška, bet ir tapo įrodymu, jog sukurtas draugiškas santykis ir abipusis pasitikėjimas tarp mokslininko ir tyrimo dalyvių.

4) Dalyvaujamas stebėjimas (angl. *participant observation*). Etnografinio pobūdžio lauko tyrimo metu tyrėja nuosekliai

pildė dienoraštį, kuriame sistemino savo užfiksuotą informaciją, dokumentuotą sakytinę atmintį bei stebėjo ir aprašė „Jaunimo sodyboje“ ir aplinkiniame Mushos kaime vykstančius procesus, žmonių tarpusavio santykius. Susipažinta su vienos iš čia veikiančių ne pelno siekiančios organizacijos (*Rwanda Education Assistance Project*, <<https://www.rea.prwanda.org> >;;) veiklos aprašais ir trimis iniciatyvomis, kurias remia tarptautinės bendruomenės nariai. Jų įtraukimo į analizę tikslas – noras ištirti ir įvertinti įsitraukimo į vietinius procesus ir intervencijos į visuomenės susitaikymo procesą gylį. Taip pat buvo stebimos valstybinės ir vietinio lygmens – lokalsios praktikos, kurios vykdomos švietimo įstaigose ar kaime. Svarbu paminėti, kad vis labiau populiarėjant socialinių tinklų kaip dalijimosi informacija platformai, dalis stebėjimo ir tyrimui aktualios medžiagos buvo rinkta internetu. Norint geriau suprasti vidinę mokyklos struktūrą, principus ir veiklas, susipažinta su visa informacija, kuri pateikiama mokyklos interneto puslapyje, ir ji keturis mėnesius sekta (<<https://www.etsk.org> >;;). Taip pat peržiūrėti buvusių aštuonių respondentų socialiniai profiliai ir juose viešinama informacija. Profiliai pasirinkti pagal keliamų įrašų, susijusių su mokyklos, kaimo veiklomis, vyresniosios kartos ir jaunimo iniciatyvomis kiekį ir paties žmogaus aktyvumą socialinėje erdvėje.

5) Dokumentų analizė. Siekiant išvengti nuomonės vienpusiškumo (t. y. kai dominuoja informantų, atstovaujančių aukoms, pasakojimai arba reiškiasi bendruomenės aktyvistai ir pan.), subjektyvumo, per daug emociškai įkrautų duomenų ir jų vertinimo buvo apklausiami ne tik tarptautinės bendruomenės nariai, bet ir stengtasi tyrimą papildyti kitais, nuo vietos aktualijų nepriklausomais, šaltiniais. Šitaip norėta turėti kuo įvairesnį vaizdą ir ištirti galinčias egzistuoti sąsajas su valstybine susitaikymo politika. Naudojant raktinius žodžius (*genocidas, Ruanda, istorija, ateitis, susitaikymas, butai, tutsiai, ruandiečiai, etniškumas, atleidimas, atsiprašymas, tiesa, valdžia, mokytojas*) ir su Ruandos istorija, švietimu, socialinėmis ir religinėmis studijomis, politika susijusius skyrius, išanalizuoti Ruandos švietimo įstaigose naudojami aštuoni vadovėliai (tarp jų ir mokytojų knyga), išleisti 2006–2017 m. Patys vadovėliai buvo pasirinkti pagal darbo temai aktualiausius ugdymo dalykus (istorija, socialinės studijos, geografija). Remiantis išvardytais raktažodžiais ir norint suprasti, kam ugdymo procese skiriama daugiausia dėmesio, buvo atlikta valstybinio ugdymo plano („*Competence-Based Curriculum*“ (CBC)) analizė. Siekiant susidaryti kuo išsamesnį nacionalinės susitaikymo politikos vaizdą ir suprasti, koks yra valdžios deklaruojamas susitaikymo apibrėžimas ir kaip stipriai jis atspindi tiriamosios bendruomenės susitaikymo suvokime, kasdienėse praktikose, išklaustos ir palygintos valstybės vadovo 2019 ir 2020 m. kalbos, pasakytos per valstybinę atminimo dieną (*Kwibuka25; Kwibuka26*). Vieši politinio lyderio pasisakymai ir deklaruojama susitaikymo politika buvo papildyti Nacionalinės vienybės ir susitaikymo komisijos puslapyje pateikiamų socialinių rodiklių duomenimis ir informacija. Be pirminių šaltinių, papildomai buvo remtasi antriniais šaltiniais (t. y. panašiais Ruandos bendruomenių tyrimais, kurie padėjo dar geriau pažinti

kontekstą ir leido palyginti gautus šio tyrimo rezultatus su buvusių tyrimų išvadomis).

Reikia pripažinti, kad šis tyrimas susidūrė su tam tikrais ribotumais renkant ir analizuojant duomenis. Atsižvelgus į genocido tematikos jautrumą, šalyje griežtai reguliuojamą nacionalinės susitaikymo politikos diskursą ir jos įgyvendinimą bei plačiai įsitinklinusias saugumo aparato struktūras, daroma prielaida, jog dalyvių pasakojimuose galėjo atsirasti informacijos iškraipymo ar objektyvumo, pasitikėjimo trūkumas. Visgi, suvokdama šalies specifiškumą, tyrėja šiuos iššūkius ir jų poveikį stengėsi iš anksto sušvelninti. Pirmiausia, dar iki apsigyvenant bendruomenėje, buvo ne tik susipažinta su šalies ar vietovės istorija, bet ir pradėtas megzti asmeninis kontaktas su reguliariai atvykstančiais ir puikiai kaime pažįstamais tarptautinės bendruomenės nariais bei „Jaunimo sodyboje“ dirbančiais asmenimis. Nuotolinių, o esant galimybei, ir „gyvų“ susitikimų metu buvo nuosekliai bendraujama iki atvykstant į Ruandą, o vėliau ir išvykus. Autorė apgalvotai skyrė papildomo laiko savanorystei ir laisvam, tiesiogiai su tyrimo atlikimu ar interviu klausimais nesusijusiam, bendravimui ir veikloms. Pirminiam „gyvam“ kontaktui ir pasitikėjimo sukūrimui bei tyrimui būtinų patikimų asistentų paieškose padėjo turėtas artimas ryšys ir paties „Jaunimo sodybos“ įkūrėjo, kuris yra gerbiamas, plačiai žinomas ir itin Mushos kaime saugomas žmogus, rekomendacijos. Svarbu paminėti ir tai, jog dėl vis dar Ruandoje vyraujančio anglų kalbos barjero buvo sudėtinga išlaikyti vienodą gyventojų tikimybę patekti į apklaustųjų tyrime imtį, deja, tai didino subjektyvumo bei reprezentatyvumo nepakankamumo darbe galimybę. Tačiau potencialias problemas padėjo sumažinti „Jaunimo sodybos“ ilgametė darbuotoja. Artimiau su ja susipažinus, ji tapo pagrindine tyrimo asistente, kuri pagelbėjo ir nukreipė į reikiamus žmones ar kaimo institucijas, objektus. Esant poreikiui, asistentė padėjo susikalbėti su tenykščiais kaimo gyventojais (ypač vyresniojo amžiaus piliečiais) ar jauniausiais vaikais, vertėjaudama iš kinjaruanda kalbos į anglų kalbą.

Siekiant užtikrinti vietos gyventojų ne tik psichologinį, emocinį, bet ir fizinį saugumą, su tyrimo dalyviais buvo bendraujama jų pasiūlytoje (dažniausiai nuošalesnėje) lauko aplinkoje ar uždaroje vidaus erdvėje. Šitaip sumažinta sekimo ir bet kokios informacijos perdavimo centrui tikimybė. Prireikus arba atsiradus įtarimui, kad pokalbis yra stebimas ar jo klausomasi, susitikimas būdavo perkeliamas į kitą laiką, pakeičiant vietą, formatą.

Apibendrinant galima teigti, jog dirbant pereinamojo laikotarpio teisingumo studijų lauke, dėl palyginti mažos darbo apimties buvo nagrinėjamas tik vienos bendruomenės atvejis. Todėl stebėjimas ir jo metu surinkti duomenys neapima visų galimų vietos, o tuo labiau nacionaliniu lygmeniu vykstančių iniciatyvų ir procesų.

3. Rezultatų analizė

3.1. Bendruomenėje vyraujantis susitaikymo apibrėžimas ir jo susiformavimą lemiantys veiksniai

Pokalbių su tenyškščiais žmonėmis metu išryškėjo beveik identiškas susitaikymo apibrėžimas, kuris ne tik buvo nusakomas panašiais žodžiais, bet ir visais vietinių vartotais apibūdinimais atspindėjo giluminiam susitaikymui priskiriamas mokslines kategorijas. Didžiosios dalies informantų atsakymuose dominavo susitaikymo kaip *atleidimo* reikšmė:

Jie [nusikaltėliai – aut.] gali paprašyti atleidimo, jeigu turės siekį ir viltį. O jeigu paprašo, tu turi jiems atleisti, nes atleidimas – pagrindinis susitaikymo aspektas. (1 gr.)

Kai kurie, paminėdami atleidimą, be jo, išskirdavo *tarpusavio pagarbą* ir *meilę*. Svarbu pabrėžti, kad jomis aiškino ne tik susitaikymą, bet ir dabartinės šalies pažangos sėkmę:

Susitaikymas reiškia, kad žmonės gerbia vienas kitą, gali mylėti ir atleisti. Be šito šalis nebūtų pasiekusi to, kur mes dabar esame. (3 gr.)

Ne vienas informantas pakartojo, kad dėl susitaikymo nyksta kadaise buvę *struktūriniai skirtumai*, o nebejausdami *atskirties*, galime *sugyventi taikiai* ir *harmonijoje* bei kurti *ateities vizijas* (2 gr.):

Man susitaikymas – tai atsiribojimas nuo visų blogų atsiminimų praeityje ir gyvenimas taikoje su kiekvienu. Mūsų bendruomenėje, kaip ir visoje šalyje, gyvename visi kaip vienas – ruandiečiai. Mes tikime susitaikymu, nes mes visi žmonės ir mes norime gyventi harmonijoje. (4 gr.)

Galiausiai, visi lyg sutartinai kaip savęs apibrėžimą pasitelkė *ruandiečio* tapatybę ir apibendrino susitaikymą kaip itin svarbią prevencinę priemonę:

Susitaikymas – tai tiesiog suvokimas, jog mes visi – ruandiečiai. Aš nenoriu, kad tai pasikartotų, kas buvo per genocidą. O geras būdas to išvengti – tai supratimas, jog mes visi esame lygūs ir vienodi. Ir dar vienas dalykas – mano pajautimas, kad galiu atleisti jiems, žudžiusiems... (3 gr.)

Reikia pabrėžti, kad, bendraujant su dalyviais, tam tikrais momentais kildavo abejonių, ar žmonės buvo iki galo nuoširdūs, nes apsiribodavo trumpu ir diskusijų pratęsti nesiekiančiu atsakymu. Tiesa, neatmetamas ir kitas galimas šios situacijos aiškinimo būdas – informantai jautė baimę suklysti, nukrypti nuo įteigtos susitaikymo apibrėžimo normos, kurią kažkas „tikisi“ išgirsti. Tai leido suprasti nedrąsus jiems užduodamų klausimų tikslinimasis, ilgos „tinkamiausių“ žodžių susitaikymui apibūdinti paieškos:

Ką man reiškia susitaikymas? Tai yra gal kažkas panašaus į atleidimą? [tyli]. Suvokimas, kad tai nebuvo jų noras. Blogi dalykai – ne jų noras, todėl turiu jiems atleisti. (8 gr.)

Išanalizavus vietos žmonių požiūrį į susitaikymą, nuostabą kėlė tai, kad visi informantai, kad ir kokios būtų grupės, kalbėjo apie susitaikymą faktiškai tais pačiais žodžiais ir atliepdavo teorines giluminio susitaikymo apibrėžimo konstrukcijas, kurias radau dažnai cituojamuose akademiniuose tekstuose. Pereinamojo laikotarpio studijų mokslininkai juose teigia, kad giluminis susitaikymas įtraukia tokius elementus kaip atleidimą, gailestingumą, bendrai kuriamą ir visapusiškai naudingą bei vieningą viziją, abipusį pripažinimą, pagarbą ir harmoniją³⁶. Verta paminėti, kad giluminiam ir efektyviam susitaikymo procesui priskiriami pašnekovų taip pat paminėti, pasitikėjimu ir pagarba grįsti santykiai³⁷, struktūrinių atskirties ir diskriminacijos veiksmų panaikinimas bei bendruomeniškumu ir lygybe paremta nusikaltėlių reintegracija³⁸. Iš esmės, tiek akademiniai tekstai, tiek informantai akcentavo susitaikymą kaip prevencinę priemonę, užkertančią kelią keršto troškimui ar naujiems konfliktams ateityje³⁹.

Antra, siekiant suprasti, kas formuoja šias „teoriškai tvarkingas“ ir šiame kontekste „politiškai teisingas“ sąvokas ir kodėl žmonės jomis kalba apie susitaikymą, buvo stebėtas dviejų švietimo įstaigų ugdymo procesas ir išanalizuota ten esanti mokymosi medžiaga. Tai istorijos, socialinių studijų, geografijos⁴⁰ vadovėliai ir mokytojo knygos, papildytos valstybinio ugdymo plano informacija. Gauti rezultatai leidžia teigti, kad pagal anksčiau išskirtus raktažodžius (jie dominavo ir kiekvieno informanto atsakymuose) tenykščiai gyventojai sistemingai kartoja valstybiniu mastu sudaromą mokymosi medžiagą (žr. 2 priedą).

2 lentelėje pateikiama trumpa lyginamoji analizė iš ugdymo įstaigose naudojamų vadovėlių bei informantų atsakymų. Rezultatai leidžia teigti, kad vietiniai gyventojai, kalbai pakrypus link susitaikymo, pereinamojo laikotarpio teisingumo pokyčių, kartojo faktiškai vienodas konstrukcijas, rinkosi tokį patį žodyną, kuris aptinkamas ne tik akademiniuose tekstuose, bet ir yra diegiamas nuo vaikystės. Taigi daroma prielaida, jog oficialus susitaikymo apibrėžimas yra stipriai internalizuotas. Be to, ištyrus ugdymo medžiagą ir pabendraurus su švietimo įstaigų darbuotojais, kurie gana dažnai akcentavo „kompetencijomis paremtą mokymąsi“, „mokymąsi per praktiką“ (2 gr.), tapo aišku, kad valdžios priežiūroje esanti švietimo ir kultūros sistema ne tik padeda formuoti vienakryptį susitaikymo supratimą, bet ir yra labai nepalanki kritiniam mąstymui. „Vadovėliniai“ informantų atsakymai parodo, jog žmonės mažai linkę garsiai reflektuoti ar atskleisti, kiek iš tiesų jie tiki šiuo iš *viršaus į apačią* nuleistu susitaikymo apibrėžimu. Atsižvelgus į ankstesnius tyrimus, matoma, kad valstybėje gana stipriai reguliuojama susitaikymo politika⁴¹, gautas vietos gyventojų apibrėžimas buvo ne tik palygintas su ugdymo medžiaga, bet ir peržiūrėti oficialių valstybės institucijų dokumentai bei paties šalies lyderio vieši pasisakymai. Susitaikytos Ruandos vizijos projekcija randama 2019 m. nacionalinės atminties dienos kalboje. Šalies vadovas teigia, jog išgyvenę yra tie, kurie *atleidžia*. Kartojasi tos pačios („mes esame *vieningi*“, kreipinys – „*ruandiečiai*“, „*turime išvengti*“) frazės, kuriomis kreipiamasi į tautą⁴². Įdomu ir tai, kad šią kalbą palyginus

su 2020 m. lyderio pasisakymu, fiksuojama faktiškai identiška ir tais pačiais žodžiais nusakoma sutaukinimo idėja⁴³. Be to, tapatybę nusakanti konstrukcija – „mes ruandiečiai“ – vartojama ir kitų nacionalinių institucijų dokumentuose⁴⁴ ar net memorialų ekspozicijų aprašuose: „Toliau rasite <...>: jie įsipareigojo gyventi kartu, ne kaip hutai ar tutsiai, bet kaip ruandiečiai.“⁴⁵

Viena vertus, jau įsitikinta, kad visuomenė kultūriškai nėra pratusi kvestionuoti mokykloje, viešojoje erdvėje, oficialiuose valstybės vadovo pasisakymuose išgirstų ir jiems tvarkingai pateikiamų idėjų, todėl vietos lygmeniu dominuoja valstybinis susitaikymo apibrėžimas. Kita vertus, lauko tyrimo metu užfiksuotos bent penkios situacijos, kurių metu respondentai akivaizdžiai pakeitė kalbėjimo toną, nervingai arba emocijų vedami beldė kumščiu į stalą, nutildavo ir imdavo dairytis, lyg būtų nuolat stebimi, sekami. Pokalbiuose genocido ir skirčių tema buvo galima išgirsti, kad: „geriau apie tai nešnekėti, nes visur yra šnipų“ (6 gr.), „mes apie tai nešnekame“ (3 gr.), „negalime apie tai kalbėti“ (8 gr.), „yra žmonių, kurie gali pasakyti *jiems*“ (2 gr.). Tokie „įspėjimai“ atspindi įbaugintos, todėl ne tik nenorinčios, bet ir negalinčios laisvai ir viešai savęs išreikšti visuomenės modelį. Joje vyrauja iš centro sėjamos ir sistemingai išnaudojamos nerimo, baimės emocijos, kurstančios tarpusavio nepasitikėjimą.

Tai puikiai atspindėjo viena situacija, kai respondentas tekstinės žinutės formatu išreiškė norą nutraukti pokalbį, nes prie automobilio lango, kuriame buvo kalbėta, priartėjo nacionalinio parko darbuotojas. Pastarasis, anot „Jaunimo sodyboje“ dirbančio žmogaus, „mūsų klausėsi“ (4 gr.). Šis ir panašūs atvejai leidžia pagrįstai manyti, jog tai nėra visiškai laisvas, nuoširdus kalbėjimas. Nuolat tvyrojusių baimę kalbėti, kritikuoti, pateikti kitokį požiūrį rodo stebėjimo metu užfiksuoti respondentų įtarimai, kad juos „šnipinėja“ (4 gr.), jie jaučiasi stebimi, todėl dažnai kalbėjo tyliau, nes egzistuoja „medija, vieši mikrofonai... *jie* yra visur ir jų pakankamai nemažai“ (2 gr.).

Šiems lauko tyrimo metu užfiksuotiems rezultatams antrino tarptautinės bendruomenės darbuotojų kaime patirtys:

<...> kartais ir mes gauname atplėštus laiškus. Bet tu tik nerašyk šito, ką aš papasakosiu <...>. Nes dabar čia moderni Ruanda, visi mes – ruandiečiai. Tačiau jie sako viena, o daro – priešingai. (6 gr.)

Šie pavyzdžiai leidžia teigti, kad buvo sakoma ne tik tai, ką aš ar *jie* norėtų girdėti, bet ir tai, kas būtų ta korektiška, centro brėžiama politinė linija. Stiprų valdžios spaudimą dėl „turėjimo susitaikyti“ (4 gr.) ir žemiausiojo lygmens kontrolę įrodo ir oficialiuose dokumentuose deklaruojamas išsivysčiusios šalies įvaizdis, jos pažangumas, geras valdymas⁴⁶, apie kurį sutartinai kalbėjo ir kaimo žmonės (žr. 2 priedą). Įdomu pasirodė tai, kad apie „susitaikiusių“ visuomenių gyvenimo „tikrovę“, kaip ją pristato valdžia, vietiniai jaučiasi įpareigoti kartoti visada, net ir tada, kai buvo užklausti apie vidinius kaimo bendruomenės santykius, pačių saugumą:

Susitaikymas šioje bendruomenėje tikrai vyksta. Mes nejaučiame etninių skirčių, nes mes visi ruandiečiai. <...> Taip pat aš žinau, kad šiame kaime gyvena tiek aukos,

tie tie, kurie vykdė genocidą, tačiau nebėra jokios atskirties tarp mūsų, nes žmonės buvo mokomi atleisti ir gyventi harmonijoje. (4 gr.)

Sužinojus, kad Mushos kaimas taip pat susidūrė su buvusių nusikaltėlių, grįžusių iš kalinimo įstaigų, reintegracijos procesais, atrinktosios grupės dalyviai buvo skatinami aptarti, ar jie jaučiasi saugūs kaime, ar pasitiki tais, kurie kadaise prisidėjo prie genocido įvykių? Po apmąstymų pauzės šie nuolankiai atsakė, jog:

Stengiamės, o ir nesinori galvoti apie žudikus, kurie gyvena kaime, nes tada juos laikytume blogiukais, o mes – ruandiečiai. Mes visi lygūs ir vienodi. (1 gr.)

Apibendrinant būtų galima teigti, jog ištyrus Mushos kaimo bendruomenę buvo įsitikinta, kad joje veikia susitaikymo modelis, kuris sistemingai atsikartoja per kelias kartas. Šis modelis yra nuleistas iš *viršaus*, nes atspindi centrinės valdžios deklaruojamas vertybes ir pasižymi vartojamu susitaikymo žodynu. Todėl gyventojai, kurie supranta susitaikymą taip, kaip valdžia nori, ir jaučiasi silpnėsi ir priklausomi, nebando jo kvestionuoti, todėl neieško alternatyvių šio proceso aiškinimo būdų. Galiausiai, jie jaučiasi sekami, įbauginti ir iš *aukščiau* kontroliuojami. Gautiems rezultatams antrino ir tarptautinės bendruomenės Mushoje atstovai, kurie teigia, jog skirtumas tarp to, kas teigiama viešajame susitaikymo diskurse, ir to, kaip čia susitaikymą jaučia žmonės – tikrai didžiulis:

Etninė skirtis yra jų širdyse, bet apie tai irgi negalima viešai kalbėti. Nors jie oficialiai sako, kad mes visi esame lygūs, bet tai tik gražūs žodžiai. Visi tie, kurie nesišypso, – tie engiami. Todėl ir rinkimų rezultatai: aktyvumas – 98 %... Bet oficialiai čia „Afrikos Singapūras“. (6 gr.)

3.2. Bendruomenės išskirtos susitaikymo iniciatyvos. Vertinimas ir analizė

Lauko tyrimo metu pastebėtas Mushos kaimo žmonių darbštumas, veiklumas, praktikų ir projektų gausa. Todėl informantų buvo paprašyta papasakoti apie, jų nuomone, svarbiausias praktikas, veikėjus, kurie daro poveikį tarpusavio santykiams, integracijai. Pagrindinės informantų atsakymuose pasikartojusios iniciatyvos pateikiamos 1.1 stulpelyje (žr. 3 lentelę). O tos, apie kurias buvo užsimenama tik bendram kontekstui ir gyvenimui pristatyti, pateikiamos 1.2 stulpelyje. Be to, šiai grafai priskirtos lauko tyrimo metu pastebėtos ar atsitiktinai surastos iniciatyvos, kurios, stebėtojo iš šalies nuomone, yra vertos dėmesio, tačiau nebuvo informantų paminėtos.

Ko gero, svarbiausias dalykas, kuris pirmasis krinta į akis, – kad žmonių akcentuojamose iniciatyvose šešiais iš septynių atvejų yra iš valdžios ateinantys ir vietos lygmeniu palaikomi mechanizmai. Iš 3 lentelės galime matyti, kad dvi praktikos (žr. 3 lentelę, 1.1, Nr. 1,7) yra daugiau ar mažiau papildytos lokaliomis tradicijomis, todėl šiandien vyksta ne tik pagal valdžios planą, bet ir ugdymo įstaigų darbuotojų ar moksleivių asmenine iniciatyva. Pavyzdžiui, privačioje mokykloje ir „Jaunimo sodyboje“ kiekvieną trečiadienį vyksta visuotinės „Švaros dienos“, o valstybinėje mokykloje vaikai skatinami bendrai tvarkytis

„bent du kartus per savaitę“ (2 gr.). Panašiai yra su valstybinėmis gedulo akcijomis. Viena vertus, sunku būtų nuginčyti faktą, kad atminimas ir įvairios jo formos, apie kurias pasakojo informantai, yra tikrai nuoširdūs. Skaudžius praeities įvykius išgyvenusių žmonių pasakojimai ir ne vienas susigraudinęs informantas įrodo, jog egzistuoja stiprus iš vidaus kylantis noras atminti ir pagerbti. Nors daliai žmonių buvo tikrai sunku pradėti kalbėti – „<...> bet žinai, aš nenoriu dalytis savo istorija. Ne. Aš nenoriu ten grįžti“ (4 gr.), kartais net neprašyti jie nusprendavo patys parodyti įvykių nuotraukas, pateikti atsiminimų ir papasakoti apie savo atminties dienos tradicijas. Kita vertus, net ir jautriausių pokalbių metu buvo galima pastebėti *turėjimo* dalyvauti kaip savotiškos prievolės, nuleidžiamos iš *aukščiau*, aspektą (2 gr.).

3 lentelė.
Iniciatyvos Mushos kaime

1.1. Iniciatyvos, kurias žmonės priskiria susitaikymui	1.2. Iniciatyvos, kurių žmonės nepriskiria prie susitaikymo
1. <i>Umuganda</i> - nacionalinė tvarkymosi diena ir atskiros ugdymo įstaigų „Švaros dienos“ (V ir L)	1. Nuotolinis paramos fondas švietimui (L ir T)
2. Kassavaitiniai susirinkimai su vietos lyderiu / seniūnu (V)	2. Bažnytinės / religinės veiklos ir tradicijos (L)
3. <i>Gacaca</i> (V)	3. Infrastruktūrinis geriamojo vandens objektas (L ir T)
4. Susitikimai su kviestiniais centrinės valdžios ar kaimo lyderiais (V)	4. Bendruomenės namai valstybinėje mokykloje ir kaime (V ir L)
5. Privachos ugdymo įstaigos šventės (L)	5. Kultūrinės bendruomenės veiklos (L)
6. AERG asociacija ir antigenocido klubas (V)	6. Skautų veikla (T ir L)
7. Valstybinis 100 dienų gedulas ir genocido aukoms pagerbti skirta atminimo naktis (V ir L)	7. Tarptautinės pagalbos agentūros CAFOD iniciatyvos (T)
	8. REAP organizacija (T)
	9. Kaime veikiantis <i>St. Laurent</i> privatus darželis (L)

Šaltinis: sudaryta autorės. Siekiant susidaryti kuo išsamesnį iš viršaus ar iš apačios kylančių iniciatyvų vaizdą, įvedamas papildomas žymėjimas: (V) – valstybinė; (L) – lokali; (T) – tarptautinė.

Galiausiai, apžvelgus likusias 1.1 stulpelio praktikas ir suvokus, jog gautas rezultatas rodo, kad beveik 86 proc. žmonių įvardytų iniciatyvų yra iš valdžios ateinančios, atsirado svaresnis pagrindas manyti, jog susitaikymo iniciatyvos ir jomis sukuriamas savanoriško visuotinio šalyje įvaizdis – tai dar vienas valdžios įrankis saviems politiniams interesams ir įtakai skleisti:

Visa šalis tai daro. Valdžia ragina žmones, sakydama, kad jie turi eiti ir įsitraukti į tuos pokalbius, kurie jiems priklauso ir kur jie turi būti. (4 gr.)

Pirmiausia, spėjimą, kad vietos lygmeniu dominuoja ne tik centro formuojamas susitaikymo apibrėžimas, bet ir jo vykdymo būdai, sukėlė užfiksuota nuolat atsikartojanti argumentacija informantų atsakymuose. Lauko tyrimo metu domėtasi, kokie būdai jiems atrodo tinkamiausi susitaikymui pasiekti. Įžvelgtas įdomus ir dėmesio vertas panašumas: 3.1 dalyje informantai vartojo panašius žodžius susitaikymui apibrėžti, o prakalbus apie veiklas, didžioji dalis jų taip pat atsikartojė. Dominavo „tinkamiausios“ praktikos, kurios, žmonių manymu, jiems „padeda sugyventi, judėti toliau, užtikrinti *bendrystę, vienybę*“ (1 gr.), o „vykdant susitaikymo programas, įtraukiami ir dalyvauja visi bendruomenės nariai, nes esame kaip *vienis – ruandiečiai*“ (4 gr.). Tokie ir panašūs atsakymai parodė, jog vietinių paminėtos iniciatyvos, jų įgyvendinimo būdai ir

norimi pasiekti tikslai visiškai atitinka valdžios piešiamą susitaikymo būdo paveikslą⁴⁷.

Ne mažiau svarbu ir tai, kad dalis informantų paminėjo kaimo susirinkimų iniciatyvą kaip vienodai reikalingą (žr. 3 lentelę, 1.1, Nr. 2). Tai leistų manyti, jog tokie susitikimai yra svarbūs gyventojams, nes jie puikiai išmanė susirinkimų struktūrą, tikslus (4 gr.). Buvo akcentuojama seniūno / kaimo lyderio institucija, jo rinkimų proceso reikšmė. Žmonės priskyrė lyderiui svarbaus informacijos iš centro transliuotojo ir bendruomeniškų veiklų iniciatoriaus vaidmenį (7 gr.). Tačiau paaiškėjus, kad provincijų, kaimų lyderiai paskiriami valdžios, ir patikrinus valdžios institucijų dokumentus įsitikinta, jog ne kartą paminėti kaimo žmonių susirinkimai dar kartą sistemingai atliepė nacionalinio susitaikymo institucijų pateikiamus duomenis, kuriuose akcentuojamas lyderystės kaimuose poreikis, bendri susirinkimai, reguliarūs debatai. Prie oficialiuose dokumentuose įvardytų pastangų susitaikymo procesui pasiekti priskiriamas ir švietimas⁴⁸. Todėl nuspręsta patikrinti informaciją, kuri pateikiama mokykliniuose vadovėliuose. Rezultatai privertė susimąstyti: pareiga dalyvauti apibrėžiama beveik identiškais valdžios ir kaimo žmonių vartojamais argumentais: „<...> kiekvienas žmogus turi visiškai įsitraukti į visus valdžios projektus provincijoje ir juose dalyvauti; <...> mes turime dalyvauti susitikimuose, kurie yra sušaukiami provincijos lyderių“⁴⁹.

Dar vienas svarbus dalykas, pagrindžiantis valstybinių praktikų kaip teisingiausių supratimą, – *gacaca*. Nebeegzistuojančią iniciatyvą, kalbai pakrypus apie susitaikymą, prisiminė nemaža dalis informantų. Garsiai neišsakytą kritiką buvo galima išskaityti tik iš nedrąsių gūžčiojimų ar linkčiojimų. Suprasti, kodėl žmonių atmintyje vis dar nostalgiskai gyvos *gacaca* principu vykstančios diskusijų praktikos, vėlgi padėjo mokykliniai vadovėliai ir juose vaizduojami simboliniai šių praktikų momentai⁵⁰.

Dalyvavus dviejuose antigenocido klubo užsiėmimuose tapo aišku, kad šis, lygiai taip pat kaip kaimo lygmens susitikimai ar istorinės *gacaca* praktikos, funkcionuoja pagal valdžios sukurtą susitaikymo politikos įgyvendinimo planą ir jame numatytus principus ir laukia iš centro užduodamo tono kursų temoms ir diskusijoms (3 gr.). Susitikimų metu pavyko užfiksuoti įdomų dalyką. Mokinių atliekamose dainose ir skanduotėse buvo girdimos frazės: „mes vieningi“, „stiprūs kartu“, „tai nepasikartos“, „padidinti pasitikėjimą“ (1 gr.). Moksleiviai kartojo asociacijos siekį („Atminti“; „Siekti geresnio gyvenimo“; „Išvengti“), užrašytą ant pagrindinio AERG ženklo, kuris pastebėtas mokyklos kieme, ir tai, kas viešinama organizacijos interneto puslapyje ar socialiniuose tinkluose. Nusprendus patikrinti pastarųjų turinį, buvo aptiktas vartojamas nacionalinės susitaikymo politikos žodynas: *atleidimas, ruandiečiai, atminimas, susitaikymas, prevencija*⁵¹.

Visi šie pavyzdžiai rodo, kad dominuojančios valdžios iniciatyvos yra pateikiamos kaip geriausius susitaikymo rezultatus duodančios ir efektyviausios, todėl žmonės net nedrįsta jų kvestionuoti. Šitai valdžios kontrolė pereina į labai kasdienį, o kartais ir asmeninio gyvenimo lygmenį,

kuriame žmonės net savo namų, uždaro kabineto aplinkoje nesijaučia saugūs aiškiau sukritikavę prievartinį valdžios mechanizmą. Ne mažiau įdomu, kad interviu su tiesiogiai kritikos neišsakančiais gyventojais metu galima jausti dėl baimės užslėptą nepasitenkinimą. Prakalbus apie pasitikėjimą nacionalinių institucijų duomenimis, daug dažniau matyta šypsena, fiksuotas žvilgsnio slėpimas nei konkretus atsakymas (1 gr.). Negana to, pokalbių metu išaiškėjo, jog dalyvavimas valdžios iniciatyvose nėra visiškai savanoriškas, o greičiau priverstinis, sankcionuojamas ir remiamas neoficialiu principu – neprivaloma, bet būtina. Tačiau, kaip teigia vietiniai:

Nėra kito pasirinkimo, kaip tik dalyvauti. <...> na, už nedalyvavimą nieko naujo nebus... jeigu nedalyvauji, tau jie skirs 5 000 [Ruandos frankų – aut.] baudą. (7 gr.)

Visiškai kitokį, kritinį požiūrį galima išgirsti pasikalbėjus su tarptautinės bendruomenės atstovais Mushoje. Tikėtina, kad jie jaučiasi saugiau dėl savo statuso, todėl labai aiškiai pabrėžia kontrolės mechanizmo susitaikymo iniciatyvose apraiškas:

Taigi žmonės reikia įtikinti, kad tikrai taip yra, kad tai yra gerai, <...> jie mokina, diegia. Arba „demokratiški“ rinkimai. Kiekvienas turi eiti ir dar susimokėti. Todėl pagal įstatymą galima daug ką padaryti ir tai pateisinti. (6 gr.)

Tokie ir panašūs atsakymai iš esmės supriešino ir atskyrė nacionalinę susitaikymo įvaidį, kuriame deklaruojama, kad žmonės nėra verčiami įsitraukti į susitaikymo praktikas, nes jos savanoriškos ⁵², ir vietos gyvenimą, kur, norėdami jaustis saugiai ir išvengti problemų, žmonės linkę išlikti neutralūs, nesiūlyti alternatyvių idėjų ir geriau viešai teigti, kad „viskas čia gerai“ (8 gr.). Tai leidžia konstatuoti faktą, jog šalyje egzistuoja oficialiai neafišuojamos dvi tikrovės – centro ir regiono. Tikrovės, kuriose vietinių tarpusavio pajuokavimas: „Jeigu kelias blogas – tai reiškia, kad čia Prezidentas nevažiuoja“ (4 gr.), įgauna dar daugiau viešai nematomų prasmų ir nuoskaudų.

3.3. Autorės išskirtos susitaikymo iniciatyvos

Pačios tyrėjos ne tik stebėjimo, bet ir įsitraukimo į kaimo bendruomenės veiklas patirtis rodo, kad, be interviu metu minėtų, iš esmės valstybinių mechanizmų, Mushos kaime vyksta kur kas daugiau susitaikymo apibrėžimą atitinkančių praktikų, įvairaus pobūdžio lokalių ir tarptautinių projektų, kurių daugelis nebuvo pačių gyventojų įvardyti arba buvo pristatyti tik epizodiškai (žr. 3 lentelę, 1.2).

Suvokus, jog kai kurie teorinėje dalyje išsikelti kriterijai stebėtojo vertinimui pateikti nebetinka, kai kuriuos iš jų teko atmesti, o likusiuosius – modifikuoti, remiantis stebėjimo metu užsirašytais komentarais. Tai padaryta supratęs, kad jie objektyviai neatskleis žemiausiu lygmeniu vykstančio susitaikymo realybės dėl specifinio šalies konteksto. Todėl svarbiausi susitaikymo iniciatyvos kriterijai bus šie:

1. pozityvūs, pasitikėjimu ir rūpesčiu, savitarpio pagalba grįsti santykiai;

2. visų vienodas ne tik į(si)traukimas, bet ir dalyvavimas veiklų, jų tikslų, strategijos, plano rašymo procesuose.

Susitaikymo efektyvumo vertinimas priklausys nuo:

1. ne tik iš viršaus į apačią, bet ir iš apačios į viršų kryptimi bendros sąveikos ir abipusės naudos;
2. kuo didesnės ne tik dalyvių, bet ir veiklų įvairovės, naujumo, kaitos egzistavimo;
3. noro veikti ir judėti link bendros šio kaimo ateities.

Kadangi tyrimo projektas buvo didesnis, toliau bus pristatoma tik dalies lokaliai vykstančių ir susitaikymui tinkančių iniciatyvų analizė bei stebėtojo iš šalies vertinimas. Šios iniciatyvos, autorės teigimu, geriausiai iliustruoja gautus rezultatus, todėl buvo atrinktos, remiantis anksčiau išskirtais kriterijais.

3.4. Autorės išskirtų iniciatyvų analizė ir įvertinimas

Kiekvienos analizės pabaigoje bus pateiktas autorės įvertinimas, ar iniciatyva: a) prisideda prie susitaikymo (*atitinka keturis kriterijus ir (arba) daugiau*); b) iš dalies prisideda (*atitinka tris kriterijus*); c) neprisideda (*atitinka mažiau nei tris kriterijus*).

3.4.1. Nuotolinis paramos fondas švietimui

Pirmasis ir turbūt svarbiausias šios iniciatyvos ypatumas yra tai, kad ji, nors yra priklausoma nuo tarptautinės bendruomenės partnerių (teoretikai jų indėlį išskiria kaip reikšmingą palaikant susitaikymo programas, tarpininkaujant jas vykdančias⁵³), pagrindinė varomoji jėga yra veiklų vietos gyventojai, kitaip tariant, ji ateina iš apačios. Nustatyta, jog esminiai principai, kuriais remiasi iniciatyvos sumanytojai, – tai *bendradarbiavimas ir pagalba*, sudarant sąlygas visuomenės atsigavimui ir galimybei mokytis. Informantų teigimu, tai kol kas tinkamiausias būdas įvykdyti tiek tarptautiniu mastu vyraujančią švietimo, kuris turėtų būti prieinamas visiems, siekį (6 gr.), tiek nacionalinį šalies tikslą (4 gr.): užtikrinti kiekvieno vaiko teisę į švietimą ir pareigą ja naudotis⁵⁴. *Tad nauda – abipusė.*

Antra, iniciatyva aiškiai apima *didelę veiklų įvairovę*, nuo pirminio tikslo – vaikų išleidimo į mokyklą iki vis *naujų iniciatyvų*, kurios vykdomos už papildomas partnerių lėšas (6 gr.). Kiekvienais metais Mushoje besilankančių žmonių buvo klausama apie iniciatyvos rezultatus. Anot jų, matomas akivaizdus *pokytis* (6 gr.).

Sužinota, kad su „Jaunimo sodybos“ administracija, kuri nuolat raportuoja apie situaciją kaime ir renka duomenis tarptautinės bendruomenės atstovams, vyksta *nuolatinė komunikacija, planų, dokumentų ruošimas, mokymosi įstaigų ir rėmėjų paieška*. Peržvelgus ataskaitas, kurias pateikia vietos darbuotojai, galima matyti, jog

stengiamasi sistemingai pildyti ir nuolat atnaujinti duomenų apie kiekvieno vaiko būklę, pasiekimus, veiklas, studijas, sveikatą bazę⁵⁵. Lauko tyrimo metu pastebėta, kad mikroygmeniu inicijuojamas susitaikymui svarbus *tiesioginis kontaktas*⁵⁶ tarp kaime gyvenančių šeimų (jos *su pasitikėjimu* įsileidžia atvykstančiuosius į namus), „Jaunimo sodybos“ darbuotojų ir tarptautinės bendruomenės narių. Tai leidžia teigti, jog Mushos gyventojai yra ypač *suinteresuoti* kuo *efektyvesne šio projekto veikla ateityje*, stengdamiesi užtikrinti *nuoširdų, išsamų ir sąžiningą grįžtamąjį ryšį*. Todėl iniciatyva prisideda prie susitaikymo.

3.4.2. Skautų veikla

Pokalbio su tarptautinės bendruomenės šiame kaime atstovais metu sužinota, jog „Jaunimo sodybos“ šaknys remiasi į vaikų skautų pilietinio, šviečiamojo pobūdžio veiklas (6 gr.). Nagrinėjant kelių informantų socialinių tinklų profilius, kurie ir buvo pagrindinis šaltinis, patvirtinęs, kad čia veikia skautų klubas, matyti, jog ši neformali jaunimo iniciatyva turi ganėtinai *aiškią struktūrą, misiją ir viziją*. Viena vertus, jos remiasi į pasaulinės skautų organizacijos pamatus, kita vertus, yra *inicijuojamos ir kuriamos pačių žmonių*, nes akcentuoja problemų sprendimą ir *susitaikymui svarbių santykių kaimynystėje gerinimą*. Visuotinai sudaroma ir oficialiai pateikiama organizacijos darbotvarkė vienokiu ar kitokiu būdu paliečia ir *įtraukia visus šios ir kitų bendruomenių gyventojus*⁵⁷. *Savanoriškai vykdomos šaliai ir jos piliečiams naudingos veiklos*, tokios kaip bendruomeniniai, ūkiniai darbai, ligonių lankymas, labdaros ir pagalbos skurstantiejiems akcijos (4 gr.). Taip pat vyksta kultūriniai mainai, teorinės ir praktinės diskusijos apie taiką, konfliktų valdymą, kuriuos kiti tyrėjai dažnai įvardija kaip vieną pagrindinių priemonių susitaikymui žemiausiu lygmeniu įgyvendinti⁵⁸. Ankstesnių studijų rezultatai rodo, kad tokio tipo veiklos, ypač kai jos papildomos aktyvaus laisvalaikio užsiėmimais, sukuria sąlygas *tarpgrupiniam suartėjimui, natūraliam išsikalbėjimui, skatinant daugiau laiko praleisti kartu*. Jų metu žmonės, niekieno neverčiami, gali laisvai dalytis savo emocijomis ir mainais jausti kito empatiją, palaikymą ir tarpusavio supratimą, šitaip prisidedami prie *socialinio kapitalo atkūrimo ir stiprinimo*, kuris yra neišvengiamai svarbus susitaikymui⁵⁹.

Be viso to, *bendradarbiaujant su Ruandos valdžios institucijomis ir JT*, yra plėtojami lyčių lygybės, žmonių teisių ir šviečiamojo pobūdžio vietos bendruomenėse projektai⁶⁰. Tai suponuoja, kad tokio tipo asociacija yra palaikoma valdžios atstovų, o tai atitinka vieną iš mūsų efektyvaus *susitaikymo sąlygų* – *dvių krypčių sąveiką ir abipusiškai kuriamą naudą*. Tiesa, siekiant įsitikinti, ar tai nėra nuo valdžios priklausomas įrankis, suteikiantis jos atstovams dar vieną platformą skleisti visuotinio susitaikymo naratyvą, buvo patikrintas organizacijos komunikacijoje naudojamas oficialusis diskursas. Pasitelkus raktinius žodžius (*ruandiečiai, atleidimas, susitaikymas, tiesa, genocidas, tutsiai, butai*) ir trumpai peržvelgus *Ruandos skautų asociacijos* (angl. *Rwanda*

Scouts Association) oficialių socialinių tinklų *Facebook*, *Twitter* paskyras bei interneto puslapį įsitikinta, kad internetiniame žodyne šių žodžių beveik nėra, o kai jie vartojami, neapibrėžia organizacijos pagrindinių tikslų ar svarbiausių veiklų. Tai leidžia teigti, jog tai *iš pačių žmonių kylanti veikla, siekianti įtraukti plačiąją pilietinę visuomenę*, tuo pat metu bendradarbiaujant su valdžios institucijomis, gretimomis valstybėmis ir tarptautine bendruomene. Todėl iniciatyva prisideda prie susitaikymo.

3.4.3. Infrastruktūrinis geriamojo vandens objektas

Stebint bendruomenę, suvokta, kad tai yra vienas svarbiausių infrastruktūrinių įrenginių, atsiradusių kaimo žmonių bendro darbo ir užsienio donorų dėka. Supratus, jog *nauda kaimui yra įvairiapusė*, nuspręsta išanalizuoti šį praktinio pobūdžio susitaikymo objektą. Svarbu tai, kad pats grėžinio atsiradimas palengvino vietinių kasdienį gyvenimą ir *padidino visų įsitraukimą į bendrojo vartojimo ūkinių objektų statybos ir priežiūros darbus*. Nors iniciatyva neturėjo susitaikymo kaip pirminio tikslo, remiantis ankstesniais akademiniiais darbais, tyrusiais žmonių gyvenimą vietos lygmeniu, galima matyti, jog kasdienės ūkinės veiklos, *kuriose dalyvauja įvairių grupių atstovai*, dažnai vaidina svarbų vaidmenį susitaikymo procesuose⁶¹. Kitų šalių bendruomenėse vykdyti susitaikymo projektai ir jų rezultatų analizės rodo, jog skirtingų bendruomenės narių suvedimas visapusiškai naudingiems darbams, tokiems kaip mokyklų atstatymas, kelių tiesimas ar tiltų statyba, yra reikšmingas, nes *sukuria erdvę bendram dialogui* prieš, per ir net po atliktų darbų, didina visų *gyventojų kooperaciją, pasitikėjimą, harmoniją*, o negana to, tai ir *visiems teikia ekonominę naudą*⁶². Todėl galime teigti, kad šio grėžinio iniciatyva Mushos gyventojams leido ne tik įsirengti gyvybiškai svarbų objektą prisidedant prie žmonių ūkinės veiklos produktyvumo didėjimo, bet ir *padėjo geriau susipažinti, neformaliai ir nevaržomai pasikalbėti bei planuoti ateities darbus*.

Tiesa, reikia atkreipti dėmesį, kad tokio tipo veiklos iš dalies kertasi su valdžios paskirtų seniūnų organizuojamų susirinkimų darbotvarke, o tai gali pakenkti susitaikymo efektyvumui. Tačiau dėl informantų atsakymuose atsispindėjusio prievartos elemento („Visi privalo eiti, tai ir aš turiu (juokiasi)“ (7 gr.)), suponuojančio, kad šios valdžios iniciatyvos nėra palankiai vertinamos, jos nebuvo nagrinėjamos kaip susitaikymui tinkančios⁶³. Kurį laiką pabendraurus su vietiniais gyventojais, jie prasitarė, kad palaiko *savanoriškas, laisva valia suorganizuotas diskusijas ir praktinius išsikeltų tikslų įgyvendinimo darbus* (4 gr.).

Taigi galime matyti, jog *iš žmonių iniciatyvumo kylantys, savanorišku principu grindžiami bendri darbai ir savitarpio pagalba sutvirtinami santykiai* skatina sėkmingesnį vietinių žmonių judėjimą link „bendros ateities kartu“ kūrimo ir planavimo. Todėl iniciatyva prisideda prie susitaikymo.

3.4.4. Umuganda – nacionalinė tvarkymosi diena ir atskiros ugdymo įstaigų „Švaros dienos“

Didžioji dalis informantų užsiminė apie lokalias tvarkymosi akcijas. Įvertinus jų pasisakymus, buvo galima jausti iš esmės nesiskiriančią idėjinę ryšį su valstybine tvarkymosi akcija. Be to, buvo nesunku pastebėti švietimo įstaigose ar „Jaunimo sodyboje“ vykusias *viastos lygmenų* talkas. Aiškiai galima matyti, jog *centro iniciatyva tampa geraja praktika*, kurią vis labiau *perima regioniniai vienetai*. Valstybiniu mastu organizuojamai Umuganda akcijai, kuri atspindi valdžios susitaikymo politiką⁶⁴, bandyčiau pateikti alternatyvų šios tvarkymosi dienos ir gaunamos naudos, *kuri čia abipusė*, aiškinimą. Ugdymo įstaigų vadovai, bendruomenės aktyvistai ar aktyviai besireiškiantys kiti ne politiniai bendruomenės lyderiai (iš bendro rūpesčio aplinkai bei kasdienio poreikio prižiūrėti „Jaunimo sodybos“ ūkį), tvarkymosi dienų idėją puikiai įgyvendina kaip „Švaros dienas“. Dalyvaujamojo stebėjimo metu buvo matyti, kad tai *mobilizuoja Mushos gyventojus judėti bendro gėrio link*. Sukuriama erdvė, kurioje *kviečiami dirbti visi*, nepaisant *nei įsitraukiančių dalyvių amžiaus, nei jų statuso ar patirties*. Patys respondentai pateikia aiškinimą, jog tai ne tik *visapusiškai naudingas*, bet ir puikus būdas *įtraukti ir sutelkti jaunimą bendram tikslui* (2 gr.), skatinti jaunus žmones rūpintis aplinka, būti budriems (8 gr.), išmokyti ateičiai svarbios drausmės (4 gr.).

Neatmetama, kad dėl pirminės šios iniciatyvos kilmės priežasties, kuri yra *iš viršaus atėjusi*, vis dar sunku išmatuoti, ar tikrai visų žmonių įsitraukimas yra savanoriškas, nuoširdus ir iš vidaus kylantis. Nepaisant to, iniciatyva yra gana vienakryptė veiklų ir pasiruošimo joms atžvilgiu. Buvo matyti, jog kaimo gyventojai, kuriems šios talkos tapo jų įprastos dienotvarkės dalimi, nėra reiklūs, todėl nesiekia esminių šios iniciatyvos pokyčių ar nekelia sudėtingų tikslų ateičiai. Visa tai mažina susitaikymo iniciatyvos efektyvumą. Taigi iniciatyva iš dalies prisideda prie susitaikymo.

Išvados

Šiame straipsnyje buvo siekiama išsiaiškinti, kaip žemiausiu šalies lygmeniu – bendruomenėje yra suvokiamas susitaikymas, kokios priemonės pasitelkiamos jam pasiekti, ar jos yra efektyvios ir kaip tenyksiškai gyventojai jas vertina.

Etnografinio pobūdžio lauko tyrimo metu buvo pastebėta, kad vietos lygmeniu dominuoja giluminis susitaikymo kaip atleidimo apibrėžimas. Lygiai taip pat susitaikymas apibrėžiamas valstybiniu lygmeniu, o panašios formuluotės aptinkamos ir akademinėje literatūroje. Stebina tai, jog skirtingi respondentai susitaikymą apibūdino beveik tais pačiais žodžiais. Tai tarsi leidžia manyti, kad Ruandoje jau egzistuoja giluminis susitaikymas ir kad šalis yra didelės sėkmės istorija. Tačiau išanalizavus interviu ir dalyvaujamojo stebėjimo metu surinktus duomenis ir oficialius

valdžios taikomus mechanizmus nacionalinei šalies sutaikinimo politikai kontroliuoti, išaiškėjo, jog individualiu lygmeniu dominuoja iš *viršaus į apačią* nuleistas – valstybinis susitaikymo apibrėžimas. Lauko tyrimo metu surinkta medžiaga leidžia manyti, kad vyraujantis susitaikymo apibrėžimas yra „primestas“, net savotiškai „prievartinis“, nes visuomenė yra įbauginta, jaučiasi sekama, nebereflektuoja, kiek iš tiesų jis tikras ir gilus.

Tyrimo rezultatai suponuoja, kad susitaikymas tampa politinės įtakos išlaikymo priemone, kurią nacionalinė valdžia nepaprastai sėkmingai taiko vietos lygmeniu. Pasitelkiami ne tik oficialūs dokumentai, valstybės institucijos ar organizacijos, bet ir vietos politinių lyderių gebėjimas sekti ir stebėti savo bendruomenių narius. Šiame darbe paaiškėja, jog per tikslingai pasirinktas iniciatyvas, kurios orientuotos į įvairaus amžiaus kaimo gyventojus, ir ugdymo procese taikomas praktikas, naudojamas priemonės ribojama kritinio mąstymo visuomenėje egzistavimo galimybė. Tai ilgainiui didina žmonių palankumą ir tapatinimąsi su centrinės valdžios jiems diegiamomis susitaikymo idėjomis. Taigi galima teigti, kad Mushos kaimo bendruomenėje dominuojantis giluminis susitaikymo suvokimas yra nuleistas iš *viršaus*, o ne iš žmonių kylantis ir jų pačių kritiškai apmąstytas.

Studija parodė, kad dalies veiklų, kurios akivaizdžiai atitinka susitaikymo iniciatyvų bruožus, vietiniai tokiomis netraktuoja. Jie daug dažniau atsimena ir pamini valdžios sugalvotus ir žemiausiu lygmeniu palaikomus mechanizmus. Įvertinus rezultatus pagal tyrėjos pakoreguotus efektyvaus susitaikymo proceso kriterijus, buvo pastebėta, kad „nematomos“ kasdienės kaimo gyventojų veiklos, iniciatyvos, užsiėmimai ar renginiai, kurių daugumoje dalyvavo ir pati autorė, yra gana gerai organizuoti, o dalis jų, kur kas efektyviau prisidedantys prie susitaikymo žemiausiu lygmeniu sėkmės, todėl galėtų tapti giluminio susitaikymo pagrindu. Tyrėjos įvertintos iniciatyvos atitiko išsikeltus kriterijus, kurie buvo suformuoti, remiantis pereinamojo laikotarpio teisingumo akademine literatūra.

Galiausiai, svarbu paminėti, kad atstovaujant tarptautinei bendruomenei bei remiantis vakarietiškais vertybėmis grindžiamu žiūros tašku, analizės metu teko ne tik atrasti tam tikrus metodologinius trūkumus, bet ir permąstyti tyrimo paliktas dviprasmiškas nuotaikas bei ribotumus renkant ir analizuojant duomenis. Pirmiausia, dėl Ruandos Respublikos Konstitucijoje įteisintos vienos – *ruandiečio* pilietybės ir įstatymais uždrausto kalbėjimo ar kitokio veiksmo, kuris gali kurstyti, sukelti neramumus, susijusius su etnine skirtimi ir priklausomybe draudimo⁶⁵, tikėtina, buvo sutrukdytas siekis iki galo išgirsti tikrąją vietos gyventojų nuomonę dėl padidėjusios informantų melavimo tikimybės. Taigi atsiskleidė interviu kaip metodo pasirinkimo šiam atvejui silpnybės. Negana to, buvo jaučiama įtaresnių žmonių klijuojama atvykėlės vakarietės etiketė, prisiliesta prie šaliai jautrios tematikos ir tiriamas vis dar gana stipriai kontroliuojamas ir nuo valdžios įtakos priklausomas visuomeninis lygmuo. Kadangi buvo sunku išgirsti visapusišką dalyvių nuomonę, pokalbiai suteikė tik daugiau

faktinio žinojimo. Ateities tyrimuose interviu metodą reikėtų pildyti kuo išsamesnėmis dalyvaujamojo stebėjimo metu atliekamomis tyrėjo analizėmis, kurios padėtų ne tik susipažinti su tenykščiu kontekstu, bet ir į jį įsiliesti, prisidėtų prie kuriamo artimo, abipusio pasitikėjimo grindžiamo kontakto. Be to, tyrimo rezultatai privertė autorę susimąstyti, ar tai, kad susitaikymas kritiškai neapmąstomas, jau būtinai reiškia, jog jis netikras arba nepavykęs. Vakaruose kritinis mąstymas yra nepaprastai vertinamas, tačiau Ruandoje jis neatrodė toks svarbus. Kitaip tariant, atliekant tyrimą, nepaleido mintis, ar tikrai turime teisę apibendrinti, kad susitaikymo apibrėžimo nereflektuojantys žmonės – būtinai nelaimingi ir nesusitaikę? Į šias įžvalgas siūloma atkreipti dėmesį mokslininkams, nagrinėjantiems panašią istoriją turinčias pokonfliktines, nevakarietiškas visuomenes, kuriose kritinis mąstymas dažnai nėra dominuojantis kultūrinis aspektas.

Šio straipsnio, taip pat ankstesnių susitaikymo tematikai Ruandoje nagrinėti skirtų tyrimų rezultatai ir jų palyginimas apibendrintai leidžia teigti, jog šalyje, kurioje *visi yra lygūs, bet kai kurie yra lygesni už kitus*, egzistuoja vis dar smarkiai tarpusavyje besiskiriančios dvi gyvenimo tikrovės. Matyti, kad yra didelis atotrūkis tarp vietos lygmens kasdienybės, kuri, kaip matome, yra vis dar suvaržyta ir kontroliuojama, ir centro, kuriame dominuoja modernios demokratinės valstybės retorika. Todėl išsamūs etnografiniai antropologiniai pokonfliktinių visuomenių kasdienio gyvenimo konteksto tyrimai ir jų gausos didėjimas yra itin svarbūs, norint tiksliau suprasti ir nešališkai atskleisti tenykštę realybę bei vyraujančią mikroklimatą. Pabaigai svarbu pabrėžti, kad yra įvairių būdų, kaip matuoti poveikį susitaikymui, todėl straipsnyje analizuotos iniciatyvos, taip pat kriterijai galėtų būti ir toliau tikrinami įvairesniais būdais. Tikėtina, kad tai ne tik papildytų pereinamojo laikotarpio teisingumo lauką, bet ir prisidėtų prie sėkmingesnių susitaikymo iniciatyvų vykdymo ir jų poveikio analizių ateityje gausėjimo.

REFERENCES

- AERG. „Who are we“. <<https://aerg.org.rw>>;.
- Bamusananire, E. et al. *Primary Social Studies Pupil's book 4*. Kigali: Macmillan Rwanda, 2006.
- Bar-Siman-Tov, Y., ed. *From Conflict Resolution to Reconciliation*. Oxford University Press, 2004.
- Bentrovato, D. *Narrating and teaching the Nation: The Politics of Education in Pre-and Post-Genocide Rwanda*. Göttingen: V&R unipress GmbH, 2016.
- Blackie, L. E. R. ir N. Hitchcott. „‘I am Rwandan’: Unity and Reconciliation in Post-Genocide Rwanda“. *Genocide Studies and Prevention: An International Journal* 12, nr. 1 (2018). <https://doi.org/10.5038/1911-9933.12.1>.
- Bloomfield, D., T. Barnes, L. Huyse, eds. *Reconciliation after Violent Conflict: A Handbook*. International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2003.

- Breed, A. „Performing Reconciliation in Rwanda“. *Peace Review: A Journal of Social Justice* 18, nr. 4 (2006). <https://doi.org/10.1080/10402650601030468>.
- Breed, A. „Performing the Nation: Theatre in Post-Genocide Rwanda“. *The Drama Review* 52, nr. 1 (2008).
- Brounéus, K. „Rethinking Reconciliation: Concepts, Methods, and an Empirical Study of Truth Telling and Psychological Health in Rwanda“. *Daktaro disertacija* (Institutionen för freds-och konfliktforskning, 2008).
- Brounéus, K. „Reconciliation and Development“. Friedrich-Ebert-Stiftung, 2007.
- Cobban, H. „The Legacies of Collective Violence: The Rwandan Genocide and the Limits of Law“. *Boston Review* 27, nr. 2 (2002).
- Corntassel, J. „Indigenous Storytelling, Truth-Telling, and Community Approaches to Reconciliation“. *ESC: English Studies in Canada* 35, 1 (2009).
- Davis, S. L. „The Sun is Yellow, the Bird is Black: Fostering a Progressive Pedagogy in Rural Rwanda“. New York: Bank Street College of Education, 2015.
- Fischer, M. „Transitional Justice and Reconciliation: Theory and Practice“. B. Austin, M. Fischer ir H. J. Giessmann (eds.). *Advancing Conflict Transformation: The Bergh of Handbook II*, Opladen/Framington Hills: Barbara Budrich Publishers, 2011.
- Forges, A. D. „Leave none to tell the story“. *Genocide in Rwanda*, Vol. 3169, No. 189. New York: Human Rights Watch, 1999.
- Gibson, J. L. „Does Truth lead to Reconciliation? Testing the Causal Assumptions of the South African Truth and Reconciliation Process“. *American Journal of Political Science* 48, nr. 2 (2004). <https://doi.org/10.1111/j.0092-5853.2004.00065.x>.
- Habineza, M., E. Kabanda ir C. Kamati. „Our Lives Today“. *Social studies* 5, Oxford.
- Hintjens, H. M. „When Identity becomes a Knife: Reflecting on the Genocide in Rwanda“. *Ethnicities* 1, nr. 1 (2001).
- History and Citizenship for Rwanda Schools*. Learner's Book, Senior 3. Kigali: Fountain Publishers, 2017.
- History and Citizenship for Rwanda Schools*. Teachers Guide, Senior 3. Kigali: Fountain Publishers, 2017.
- Ingelaere, B. „Does the truth pass across the fire without burning? Locating the Short Circuit in Rwanda's Gacaca Courts“. *The Journal of Modern African Studies* 47, nr. 4 (2009). <https://doi.org/10.1017/S0022278X0999005X>.
- Ingelaere, B. „Living the Transition: Inside Rwanda's Conflict Cycle at the Grassroots“. *Journal of Eastern African Studies* 3, nr. 3 (2009). <https://doi.org/10.1080/17531050903273735>.
- Kagame, P. Kwibuka25. Kigali, 2019 m. balandžio 7 d.
- Kagame, P. Kwibuka26. Kigali, 2020 m. balandžio 12 d.
- Kelly, M. „Reconciliation in Practice“. United States Institute of Peace Report. Washington, DC, 2015.
- King, E. *From Classrooms to Conflict in Rwanda*. Cambridge University Press, 2013.

- Lederach, J. P. *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*. Washington, DC: United States Institute of Peace, 1997.
- Lemarchand, R. „Consociationalism and Power Sharing in Africa: Rwanda, Burundi, and the Democratic Republic of the Congo“. *African Affairs* 106, nr. 422 (2007).
- Mgbako, C. „Ingando Solidarity Camps: Reconciliation and Political Indoctrination in Post-Genocide Rwanda“. *Harv. Hum Rts. J.* 18 (2005).
- Nacionalinė vienybės ir susitaikymo komisija. *Rwanda Reconciliation Barometer*. Kigalis: 2015 gruodis.
- Paciocco, D. *Defending Rwandans Before the ICTR: A Venture Full of Pitfalls and Lessons for International Criminal Law*. Montreal: Themis, 2004.
- Republic of Rwanda Ministry of education, National Curriculum development Centre. *Political Education for Secondary Schools, Book 2*. United Nations Populations Fund (UNFPA), 2008.
- Republic of Rwanda Ministry of Education. *Competence Based Curriculum. Summary of Curriculum Framework Pre-Primary to Upper Secondary*. WordCore, 2015.
- Rettig, M. „Gacaca: Truth, Justice, and Reconciliation in Postconflict Rwanda?“. *African Studies Review* 51, nr. 3 (2008). <https://doi.org/10.1353/arw.0.0091>.
- Reyntjens, F. „Rwanda, Ten Years on: From Genocide to Dictatorship“. *African Affairs* 103, nr. 411 (2004).
- Richters, A., C. Dekker ir K. d. Jonge. „Reconciliation in the Aftermath of Violent Conflict in Rwanda“. *Intervention: International Journal of Mental Health, Psychosocial Work & Counselling in Areas of Armed Conflict* 3, nr. 3 (2005).
- Ruandos Respublikos Konstitucija, 2003 m. liepos 4 d.
- Ruandos Respublikos Parlamento priimtas įstatymas „Organic Law N°29/2004 of 03/12/2004 on Rwandan Nationality Code“. Kigalis, 2004 12 03.
- Russell, G. S. *Becoming Rwandan: Education, Reconciliation, and the Making of a Post-Genocide Citizen*. Rutgers University Press, 2019.
- Rwanda Education Assistance Project. <<http://www.reaprwanda.org>>.
- Rwanda Scouts Association. „About Us“. <<http://www.rwandascout.org>>.
- Seils, P. „The Place of Reconciliation in Transitional Justice: Conceptions and Misconceptions“. ICTJ Briefing, ICTJ, 2017.
- Skaar, E. „Reconciliation in a Transitional Justice Perspective“. *Transitional Justice Review* 1, nr.1 (2013). <http://dx.doi.org/10.5206/tjr.2012.1.1.4>.
- Sosnov, M. „The Adjudication of Genocide: Gacaca and the Road to Reconciliation in Rwanda“. *Denv. J. Int'l L. & Pol'y* 36 (2007).
- Staub, E. et al. „Healing, Reconciliation, Forgiving and the Prevention of Violence after Genocide or Mass Killing: An Intervention and Its Experimental Evaluation in Rwanda“. *Journal of Social and Clinical Psychology* 24, nr. 3 (2005). <https://doi.org/10.1521/jscp.24.3.297.65617>.
- Staub, E. „Reconciliation between Groups, the Prevention of Violence, and Lasting Peace“, P. T. Coleman ir M. Deutsch (eds.). *Psychological Components of Sustainable Peace*, 245–263. New York: Springer, 2012. https://psycnet.apa.org/doi/10.1007/978-1-4614-3555-6_13.

- Staub, E. „Reconciliation: Principles, Practices, and Interventions in Rwanda Global“. Pranešimas konferencijoje: Justice and Imagination: Building Peace in Post-Conflict Societies, Mount Holyoke College, South Hadley, MA, 2014.
- Straus, S. ir L. Waldorf, eds. *Remaking Rwanda: State Building and Human Rights after Mass Violence*. University of Wisconsin Press, 2011.
- Strupinskienė, L. „Pereinamojo laikotarpio teisingumo studijos: ištakos ir raida“. *Politologija* 68, nr. 4 (2012). <https://doi.org/10.15388/Polit.2012.4.1144>.
- Strupinskienė, L. „Tarptautinio baudžiamojo tribunolo buvusiai Jugoslavijai įtaka susitaikymui Bosnijoje ir Hercegovinoje“. *Daktaro disertacija*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2015.
- Teitel, R. G. „Transitional Justice Genealogy“. *Harvard Human Rights Journal*. Cambridge MA: Cambridge 16 (2003).
- Uvin, P. ir C. Mironko. „Western and Local Approaches to Justice in Rwanda“. *Global Governance* 9, nr. 2 (2003).
- Van der Merwe, Hugo. „National Narratives versus Local Truths: The Truth and Reconciliation Commission’s Engagement with Duduza“. *Commissioning the Past: Understanding South Africa’s Truth and Reconciliation Commission*, 2002.
- Vinjamuri, L. ir J. Snyder. „Advocacy and Scholarship in the Study of International War Crime Tribunals and Transitional Justice“. *Annual Review of Political Science* 7 (2004). <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.7.012003.104755>.
- Wilson, R. A. *The Politics of Truth and Reconciliation in South Africa: Legitimizing the Post-Apartheid State*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Zorbas, E. „Reconciliation in Post-Genocide Rwanda“. *African Journal of Legal Studies* 1, nr. 1 (2004). <https://doi.org/10.1163/221097312X13397499735904>.

Appendix

1 priedas.

H-T-P projekcinių testų metodinės veiklos metu gauti piešiniai

Appendix

2 priedas.

Vadovėlių tekstų ir informantų atsakymų palyginimas

Vadovėlių medžiaga	Informantų atsakymai
Vadovėlių medžiaga	Informantų atsakymai
<i>Harmonija tarp ruandiečių - tai vienybė, susitaikymas ir moralinė rehabilitacija. Vienybę charakterizuoja: Ta pati tauta - visi ruandiečiai <...> Iš nusikaltėlių yra reikalaujama:</i> • <i>Prisipažinti.</i> • <i>Atsiprašyti.</i> Iš genocido aukų tikimasi: <i>atleidimo</i>^I.	„<...> suvokimas, kad mes visi vienodi“ (8 gr.). „<...> žmonės, kurie prisidėjo prie genocido vykdymo, ateina tau pasakyti „atsiprašau“ ir „visa širdim prisipažįstu“, tai tada susitaikymas ir įvyksta tavo akyse“ (4 gr.). „Jeigu jie paprašo atleidimo, tu turi jiems atleisti“ (1 gr.). „Svarbu yra atleisti ir būti su visais“ (8 gr.).
Vyriausybės pastangos atkurti šalį: kovoti su genocido ideologija ir ją išnaikinti^{II}. <i>Vieningumo ir atleidimo skatinimas, nes jie yra svarbiausi valstybės vystymosi aspektai <...>. Visi gyventojai yra lygūs</i>^{III}.	„<...> reikia priminti kitiems jauniems žmonėms, kad ateitis priklauso nuo mūsų ir mes turime galvoti, kaip galime išvengti to ateityje“ (1 gr.). „<...> būti susijusiems, vieningiems su kitais žmonėmis“ (1 gr.). „<...> dar vienas būdas prevencijai - tai pojūtis, kad mes visi esame lygūs ir vienodi“ (3 gr.).
Susitaikymas. Atvejo studija: ginčai šeimose, ginčai tarp kaimynų, bendruomenės ginčai. (Pagrindinis pateikiamas ginčų sprendimas - diskusija, susėdimas visiems nariams su vyresniu / seniūnu / kaimo lyderiu ir kalbėjimasis kartu - Aut.)^{IV}.	„Kai žmonės dalijasi tarpusavyje patirtimis, kalbasi apie tai, kaip gyvena. Va, kai žmonės šnekasi - tai yra susitaikymas“ (8 gr.).
<i>Ruandiečiai yra gerai žinomi visame pasaulyje kaip gerosios susitaikymo praktikos pavyzdys. <...> Ruandiečiai džiaugiasi - nacionaline vienybe, įstatymo viršenybe, geru valdymu.</i>^V	„<...> ir rodyti visiems žmonėms, kad mes ruandiečiai, kaip mus mokė“ (1 gr.). „<...> tai parodo, kokia gera mūsų valdžia, nes išmokė mus susitaikymo galios. Mes visi gyvename taikoje ir geromis sąlygomis, nes išmokome atleisti“ (4 gr.). „<...> dėka Prezidento, kurį labai mėgstu“ (3 gr.).

I Republic of Rwanda Ministry of education, National Curriculum development Centre, Political Education for Secondary Schools, Book 2. United Nations Populations Fund (UNFPA) (2008), 42–43.

II History and Citizenship for Rwanda Schools, Learner's Book, Senior 3 (Kigali: Fountain Publishers, 2017), 33–38; History and Citizenship for Rwanda Schools, Teachers Guide, Senior 3 (Kigali: Fountain Publishers, 2017), 87–88, 97.

III History and Citizenship for Rwanda Schools, Learner's Book, 38–49.

IV Bamusananire et al., 62–64.

V History and Citizenship for Rwanda Schools, Learner's Book, 26–29; Bamusananire et al., 84, 107.

Šaltinis: sudaryta autorės.

Notes

- 1 Paul Seils, „The Place of Reconciliation in Transitional Justice: Conceptions and Misconceptions“, ICTJ Briefing, ICTJ (2017): 2; Ruti G. Teitel, „Transitional Justice Genealogy“, *Harvard Human Rights Journal* (Cambridge MA: Cambridge 16, 2003); Leslie Vinjamuri ir Snyder Jack, „Advocacy and Scholarship in the Study of International War Crime Tribunals and Transitional Justice“, *Annu. Rev. Polit. Sci.* 7 (2004); Lina Strupinskienė, „Pereinamojo laikotarpio teisingumo studijos: ištakos ir raida“, *Politologija* 68, nr. 4 (2012).
- 2 Scott Straus ir Lars Waldorf, eds., *Remaking Rwanda: State Building and Human Rights after Mass Violence* (University of Wisconsin Press, 2011).
- 3 Ruandos Respublikos Konstitucija (2003 m. liepos 4 d.): 3–5.
- 4 Nacionalinė vienybės ir susitaikymo komisija, *Rwanda Reconciliation Barometer* (Kigali, 2015 gruodis): xiii.
- 5 Alison Des Forges, „Leave none to tell the story“: *Genocide in Rwanda* 3169, Nr. 189 (New York: Human Rights Watch, 1999); Dvid Paciocco, „Defending Rwandans Before the ICTR: A Venture Full of Pitfalls and Lessons for International Criminal Law“ (Montreal: Themis, 2004). 6 Šis istorinis terminas buvo panaudotas Ruandos valdžios 2001 m. įsteigtiems bendruomenės teismams apibūdinti. Jų tikslas – po genocido įvykių atkurti teisingumą ir paskatinti susitaikymą tarp šalies gyventojų.
- 7 Karen Brounéus, „Rethinking Reconciliation: Concepts, Methods, and an Empirical Study of Truth Telling and Psychological Health in Rwanda“, *Daktaro disertacija* (Institutionen för freds-och konfliktforskning, 2008); Maya Sosnov, „The Adjudication of Genocide: Gacaca and the Road to Reconciliation in Rwanda“, *Denv. J. Int'l L. & Pol'y* 36 (2007); Max Rettig, „Gacaca: Truth, Justice, and Reconciliation in Postconflict Rwanda?“, *African Studies Review* 51.3 (2008); Helena Cobban, „The Legacies of Collective Violence: The Rwandan Genocide and the Limits of Law“, *Boston Review* 27.2 (2002); Peter Uvin ir Charles Mironko, „Western and Local Approaches to Justice in Rwanda“, *Global Governance* 9 (2003).
- 8 Seils, 5–6; James L. Gibson, „Does Truth lead to Reconciliation? Testing the Causal Assumptions of the South African Truth and Reconciliation Process“, *American Journal of Political Science* 48.2 (2004): 202.
- 9 Hugo Van der Merwe, „National Narratives versus Local Truths: The Truth and Reconciliation Commission's Engagement with Duduza“, *Commissioning the Past: Understanding South Africa's Truth and Reconciliation Commission* (2002): 1, 11.
- 10 Bert Ingelaere, „Living the Transition: Inside Rwanda's Conflict Cycle at the Grassroots“, *Journal of Eastern African Studies* 3.3 (2009); Ervin Staub, „Reconciliation between Groups, the Prevention of Violence, and Lasting Peace. Psychological Components of Sustainable Peace“ (New York: Springer, 2012); Ananda Breed, „Performing Reconciliation in Rwanda“, *Peace Review: A Journal of Social Justice* 18.4 (2006); Ananda Breed, „Performing the Nation: Theatre in Post-Genocide Rwanda“, *The Drama Review* 52.1 (2008); Stephanie L. Davis, „The Sun is Yellow, the Bird is Black: Fostering a Progressive Pedagogy in Rural Rwanda“ (New York: Bank Street College of Education, 2015).
- 11 Yaacov Bar-Siman-Tov, ed., *From Conflict Resolution to Reconciliation* (Oxford University Press, 2004): 72–73.
- 12 Lina Strupinskienė, „Tarptautinio baudžiamojo tribunolo buvusiai Jugoslavijai įtaka susitaikymui Bosnijoje ir Hercegovinoje“, *Daktaro disertacija* (Vilniaus universitetas, 2015), 18.
- 13 John P. Lederach, *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies* (Washington, DC: United States Institute of Peace, 1997), 38–

- 46, 52–55; Karen Brounéus, „Reconciliation and Development“, Friedrich-Ebert-Stiftung (2007): 7.
- 14 Annemiek Richters, Cora Dekker ir Klaas de Jonge, „Reconciliation in the Aftermath of Violent Conflict in Rwanda“, *Intervention: International Journal of Mental Health, Psychosocial Work & Counselling in Areas of Armed Conflict* (2005): 9–14.
- 15 Ari Kohen, Michael Zanchelli ir Levi Drake, „Personal and Political Reconciliation in Post-Genocide Rwanda“, *Social Justice Research* 24.1 (2011): 4, 12.
- 16 Brounéus (2007): 9–10.
- 17 Eugenia Zorbas, „Reconciliation in Post-Genocide Rwanda“, *African Journal of Legal Studies* 1.1 (2004): 39, 41; David Bloomfield, Teresa Barnes ir Luc Huyse, eds., *Reconciliation after Violent Conflict: A Handbook*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance (2003), 75.
- 18 Jeff Cornassel, „Indigenous Storytelling, Truth-Telling, and Community Approaches to Reconciliation“, *English Studies in Canada* 35.1 (2009): 145.
- 19 Denise Bentrovato, *Narrating and teaching the Nation: The Politics of Education in Pre-and Post-Genocide Rwanda*, Vol. 138 (Vandenhoeck & Ruprecht, 2016).
- 20 Staub (2012): 259.
- 21 Laura ER, Blackie ir Nicki Hitchcott, „‘I am Rwandan’: Unity and Reconciliation in Post-Genocide Rwanda“, *Genocide Studies and Prevention: An International Journal* 12.1 (2018): 25–30, 34.
- 22 Chi Mgbako, „Ingando Solidarity Camps: Reconciliation and Political Indoctrination in Post-Genocide Rwanda“, *Harv. Hum Rts. J.* 18 (2005): 202–203, 219, 223.
- 23 Filip Reyntjens, „Rwanda, Ten Years on: From Genocide to Dictatorship“, *African Affairs* 103.411 (2004); René Lemarchand, „Consociationalism and Power Sharing in Africa: Rwanda, Burundi, and the Democratic Republic of the Congo“, *African Affairs* 106.422 (2007); Bert Ingelaere, „Does the truth pass across the fire without burning? Locating the Short Circuit in Rwanda’s Gacaca Courts“, *The Journal of Modern African Studies* (2009).
- 24 Staub (2012): 256.
- 25 Seils, 10; Ervin Staub, „Reconciliation: Principles, Practices, and Interventions in Rwanda Global“. Pranešimas konferencijoje: *Justice and Imagination: Building Peace in Post-Conflict Societies*, Mount Holyoke College, South Hadley, MA (2014): 14–18.
- 26 Bloomfield, Barnes ir Huyse, 12, 19.
- 27 Bar-Siman-Tov Y., 4–5; Staub (2012): 256.
- 28 Helen M. Hintjens, „When Identity becomes a Knife: Reflecting on the Genocide in Rwanda“, *Ethnicities* 1.1 (2001).
- 29 Bloomfield, Barnes ir Huyse, 13.
- 30 Bar-Siman-Tov, 27; Bloomfield, Barnes ir Huyse, 75.
- 31 Elin Skaar, „Reconciliation in a Transitional Justice Perspective“, *Transitional Justice Review* 1.1, nr. 10 (2013): 54.
- 32 15 iš 17 respondentų sutiko, kad tyrime būtų naudojami jų vardai, tačiau, norint apsaugoti pačius dalyvius ir išlaikyti konfidencialumą, jie buvo anonimizuoti, neminimas dalyvių amžius, lytis. Tyrime jie yra įvardijami pagal 1 lentelėje nurodytą visuomenės grupių klasifikaciją. Svarbu paminėti, jog pokalbių metu kai kurie dalyviai savo etninę grupę ar kitas asmenines detales, nors ir ne visai tiesiogiai, tačiau savanoriškai atskleidė ir (ar) išsipasakojo patys. Tokie momentai įrodė ir buvo tyrėjos traktuojami kaip sėkmingai kuriamo abipusio pasitikėjimo rodiklis. Laikydamosi etiškų tyrimų principų tiek interviu vykdymo, tiek laikotarpio po jų metu, autorė visą jautrią informaciją, galinčią pakenkti tyrimo dalyvių saugumui, neutralizavo ir saugiai įslaptino. 33 Šis ekspertinis interviu / konsultacija dėl H-T-P duomenų analizės metodikos buvo atliktas su psichologe Ž. Gyliene. Autorė nuoširdžiai dėkoja ekspertei už pagalbą.

- 34 Piešiniai aptarti ekspertinio interviu su psichologe Ž. Gylie ne metu, remiantis A. Vengerio (2007) piešinių vertinimo metodika ir charakteristikomis. 35 „H-T-P testų metu savanoriškas pasirinkimas piešti vaismedį rodo tokią asmenybės savybę kaip rūpestingumas, o tai leistų daryti prielaidą, kad daugelis vaikų rūpinasi vieni kitais“, – psichologė Ž. Gylienė, remiantis A. Vengerio (2007) piešinių vertinimo metodika ir charakteristikomis.
- 36 Skaar, 65–68; Bar-Siman-Tov, 19, 72; Staub (2000): 377; Lederach, 26, 30.
- 37 Richard A. Wilson, „The Politics of Truth and Reconciliation in South Africa: Legitimizing the Post-Apartheid State“ (Cambridge: Cambridge University Press, 2001): 121–122.
- 38 Seils, 5–8.
- 39 Martina Fischer, „Transitional Justice and Reconciliation: Theory and Practise“ (2011): 415; Bloomfield, Barnes ir Huyse, 14, 19.
- 40 Republic of Rwanda Ministry of Education, Competence-based Curriculum. Summary of Curriculum Framework Pre-Primary to Upper Secondary, WordCore (2015), 19.
- 41 Garnett S. Russell, *Becoming Rwandan: Education, Reconciliation, and the Making of a Post-Genocide Citizen* (Rutgers University Press, 2019); Elisabeth King, *From Classrooms to Conflict in Rwanda* (Cambridge University Press, 2013).
- 42 Paul Kagame, Kwibuka25, Kigalis (2019 m. balandžio 7 d.).
- 43 Paul Kagame, Kwibuka26, Kigalis (2020 m. balandžio 12 d.).
- 44 Nacionalinė vienybės ir susitaikymo komisija, xv–xviii, 4.
- 45 Kigalio Genocido memorialas. Iš lankytojų centre esančios ekspozicijos, skirtos žuvusiems vaikams prisiminti – „Vaikų kambarys“, už muziejų atsakinga Nacionalinė kovos su genocidu komisija (Kigalyje ir muziejaus ekspozicijoje tyrėja lankėsi 2020 01 21).
- 46 Nacionalinė vienybės ir susitaikymo komisija, xiii, xix, 2–5, 9, 53, 81, 104.
- 47 Nacionalinė vienybės ir susitaikymo komisija, xii, xv–xvi.
- 48 Ten pat, xx, 119–120.
- 49 Mark Habineza, Emmanuel Kabanda ir Cephas Kamati, „Our Lives Today“, *Social studies* 5, Oxford, 28–29.
- 50 Emmanuel Bamusananire et al., *Primary Social Studies Pupil's book 4* (Kigalis: Macmillan Rwanda, 2006), 62–64; Habineza, Kabanda ir Kamati, 29.
- 51 AERG socialinio tinklo „Twitter“ profilio įrašai, 2020 m. balandžio 28 d., 2020 m. balandžio 25 d., 2020 m. balandžio 29 d.; AERG, „Who are we“, <<https://aerg.org.rw> >;, [žiūrėta 2020-04-30].
- 52 Nacionalinė vienybės ir susitaikymo komisija, 27.
- 53 Bloomfield, Barnes ir Huyse, 23.
- 54 Ruandos Respublikos Konstitucija, 24–25, 29.
- 55 Y mokyklos mokytojų tarybos vadovės pateikta X mokinio pažymių išsklotinė ir atestatas, įrodantis mokyklos baigimą, 2014 10 24; taip pat peržvelgtos 2016 12 17–2020 03 05 laikotarpio ataskaitos apie tolesnes X mokinio studijas.
- 56 Skarr, 66–67.
- 57 Rwanda Scouts Association, „About Us“, <<http://www.rwandascout.org> >;, [žiūrėta 2020-04-30].
- 58 Lederach, 38–46, 52–55.
- 59 Staub (2000): 376; Rettig, 44–46.
- 60 4 gr. atstovo įrašai iš socialinio tinklo „Facebook“, 2019 m. liepos 2 d.; 2018 m. lapkričio 19 d.; 2018 m. vasario 22 d.; Rwanda Scouts Association įrašai socialiniame tinkle „Twitter“ 2020 m. vasario 22 d.; 2020 m. vasario 19 d.; 2019 m. rugsėjo 19 d.
- 61 Ervin Staub et al., „Healing, Reconciliation, Forgiving and the Prevention of Violence after Genocide or Mass Killing: An Intervention and Its Experimental Evaluation in Rwanda“, *Journal of Social and Clinical Psychology* 24.3 (2005): 310.

- 62 Kelly McKone, „Reconciliation in Practice“, United States Institute of Peace Report (Washington, DC, 2015), 18–19.
- 63 Bloomfield, Barnes ir Huyse, 12.
- 64 Nacionalinė vienybės ir susitaikymo komisija, 114.
- 65 Ruandos Respublikos parlamento priimtas įstatymas, Organic Law N °29/2004 of 03/12/2004 on Rwandan Nationality Code (Kigalis, 2004 12 03); Rettig, 27.
- * Autorė nuoširdžiai dėkoja už pokalbius, įkvėpimą ir tylius, bet didelius Jūsų darbus, gerb. kun. H. Schulz. Lietuva – Ruanda, 2020 m.